

Ἐδῶ βρίσκει ἀπόλυτα τὴν ἐπαλήθευσή της ἡ περίφημη, καὶ πραγματικὰ ὠραιότατη, φράση τοῦ Ζαρατούστρα: «Οἱ πιὸ σιωπηλὲς λέξεις εἶν' ἐκείνες ποὺ φέρνουν τὴ θύελλα. Σκέψεις ποὺ περπατοῦν μὲ πόδια περιστεριῶν, ὀδηγοῦν τὸν κόσμον». Ἄν ἀντικαταστήσουμε τοὺς ὄρους «λέξεις» καὶ «σκέψεις» μὲ τοὺς ὄρους «σκέψεις» καὶ «πράξεις», ἡ ρῆση τοῦ Ζαρατούστρα, δηλαδὴ τοῦ νικημένου Νίτσε ποὺ γράφοντας τὸν «Ζαρατούστρα» ὁμολογοῦσε πᾶς τὸ θεῖο πόνον τῆς μοναξιάς, ἰσχύει ἀπόλυτα γιὰ τὴν περίπτωση τῶν ὑπομονητικῶν καὶ σεμνῶν ἐρευνητῶν ποὺ, κλεισμένοι μέσα σὲ ἀπόμερα καὶ ἄσημα ἐπιστημονικὰ ἐργαστήρια, ἀγνοημένοι γιὰ κάμποσες δεκαετίες ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτεία, προετοιμαζαν μὲ τὶς πιὸ σιωπηλὲς σκέψεις καὶ πράξεις τὴν πιὸ μεγάλη θύελλα ποὺ γνώρισε ὁ κόσμος. Πραγματικά, μὲ πόδια περιστεριῶν περπάτησαν οἱ σκέψεις ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἀτομικὴ βόμβα καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσουν τὸν κόσμον στὶς πιὸ μεγάλες καταστροφές. Κι' ἂν δὲν ὀδηγήσουν στὴν τελεσίδικη καταστροφὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, θὰ ὀδηγήσουν ὅπωςδήποτε, ἂν γίνῃ ὁμαδικὴ χρῆσις τῆς ἀτομικῆς βόμβας, σὲ μιὰν ἐπανάληψη τῆς καταστροφῆς τῆς Χιροσίμα καὶ τοῦ Ναγκαασάκι σὲ κλίμακα ἀνυπολόγιστα μεγαλύτερη. Τὰ ὅρια τῆς καταστροφῆς δὲ μπορεῖ πᾶς κανένας νὰ τὰ προκαθορίσει.

Ἄν δὲν κυριεύθηκε, λοιπόν, ἀκόμα ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ὑπέρτατο τῶν φόβων, ὥστόσο οἱ πόρτες τῆς ψυχῆς ἀνοίξαν γιὰ νὰ μπεῖ ὁ φόβος αὐτὸς μέσα της. Μερικοὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τὸ εἶπαν, μάλιστα, ἀμέσως, τὸ ἔγραψαν, τὸ φώναξαν. Ὁ Φρανσουὰ Μωριάκ ἔγραψε ὅτι μὲ τὴν «ἀποσύνθεσις τῆς ὕλης» πᾶμε πρὸς τὴν «αὐτοκτονία τοῦ πλανήτη» μας. Καὶ τὸ δελτίο τύπου τοῦ Βατικανοῦ, ὅταν ἔπεσε ἡ πρώτη ἀτομικὴ βόμβα, μίλησε γιὰ «τὴ δυσοίωνα σκιά ποὺ ἡ ἀνακάλυψις αὐτῆ ρίχνει ἐπάνω στὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος». Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, διόλου νὰ καταληφθοῦν λίγο - λίγο οἱ συνειδήσεις — ἢ καὶ νὰ κυριευθοῦν ἀπότομα — ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς καταστροφῆς, ἓνα φόβο ποὺ εἶναι ποιοτικὰ ἀπόλυτα διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ ἀτομικοῦ θανάτου. Ὅσο κι' ἂν ζεῖ ὁ ἄνθρωπος, εἴτε ἐμπνέεται ἀπὸ μεταφυσικὰς ἐλπίδες εἴτε ὄχι, μέσα στὰ ὅρια τῆς φυσικῆς του ζωῆς, καὶ θεωρεῖ τὴν παρουσία του στὸν κόσμον ὡς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τοῦ ἐγκόσμιου ἑαυτοῦ του, ἡ ἰδέα ὅτι θὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι καὶ μετὰ τὸ θάνατό του

— ειδικώτερα, μάλιστα, ότι θα υπάρχουν φυσικοί ή πνευματικοί απόγονοί του — τον συγκινεί ιδιαίτερα και έξουδετερώνει ως ένα σημείο την ιδέα του φυσικού του τέλους. Δέ συμμερίζεται ο κοινός άνθρωπος — κ' ένας κοινός άνθρωπος κατοικεί και μέσ' στην ψυχή των πιο ξεχωριστών ανθρώπων — τις πλαστές προσδοκίες του Ντάβιντ Χέρμπερτ Λώρενς και του Ζυλιέν Μιπεντά. Το ότι κάποτε, και μάλιστα σ' ένα μέλλον άμεσο, μπορεί να πάφουν πια να υπάρχουν άνθρωποι στον κόσμο, αυτό είναι μια σκέψη που ανατρέπει ολόκληρη την ανθρώπινη συνείδηση. Και μπορεί να την ανατρέφει με τρόπο σωτήριο, μπορεί όμως και να την ανατρέφει με τρόπο όλεθριο.

Ο Ιωάννης, στην Πάτμο, πρόβλεψε τον όλεθριο τρόπο προειδοποίησε, μ' άλλα λόγια, τους ανθρώπους για την όλεθρια σημασία που θα είχε ή πορεία των ανθρώπων προς την ένοχη αυτόκαταστροφή τους. 'Η «'Αποκάλυψις» λέει: «Και όταν τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη, λυθήσεται ὁ σατανᾶς ἐκ τῆς φυλακῆς αὐτοῦ, καὶ ἐξελεύσεται πλανῆσαι τὰ ἔθνη τὰ ἐν ταῖς τέσσαρσιν γωνίαις τῆς γῆς, τὸν Γῶγ καὶ Μαγῶγ, συναγαγεῖν αὐτοὺς εἰς τὸν πόλεμον, ὧν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης. Καὶ ἀνέβησαν ἐπὶ τὸ πλάτος τῆς γῆς, καὶ ἐκύκλευσαν τὴν παρεμβολὴν τῶν ἁγίων καὶ τὴν πόλιν τὴν ἡγαπημένην· καὶ κατέβη πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατέφαγεν αὐτούς· καὶ ὁ διάβολος ὁ πλανῶν αὐτοὺς ἐβλήθη εἰς τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς καὶ θείου, ὅπου καὶ τὸ θηρίον καὶ ὁ ψευδοπροφήτης, καὶ βασανισθήσονται ἡμέρας καὶ νυκτὸς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων».

'Η προειδοποίηση του Ιωάννου είναι φοβερή. 'Ο σατανᾶς που θα λυθεῖ και θα βγει «ἐκ τῆς φυλακῆς αὐτοῦ» δὲν είναι ἡ ἀτομικὴ βόμβα· είναι ὁ ἄνθρωπος που μπορεί ἀλόγιστα νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ· και είναι ἡ συνείδηση πού, κυριευμένη ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς αυτόκαταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, θ' ἀδιαφορήσῃ για ὅλα, θ' ἀνατραπῆ με τρόπο όλεθριο. 'Η συνείδηση πού θα κυριευθεῖ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς καθολικῆς αυτόκαταστροφῆς τῆς ἀνθρωπότητος, ὄχι μόνο δὲν πρέπει ν' ἀδιαφορήσῃ για ὅλα, ἀλλὰ πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἐνδιαφερθεῖ για ὅλα· πρέπει ν' ἀνατραπῆ με τρόπο σωτήριο, πρέπει ν' ἀνασυντάξῃ τις δυνάμεις της για τις ὑπέρτατες θυσίες και ἀταπαρνήσεις. 'Αλλὰ για νὰ τὸ κατορθώσῃ αὐτό, πρέπει νὰ ζεῖ μέσα της ἡ μεταφυσικὴ ἐλπίδα. 'Ενώ ὅμως ἡ τέτοια ἐλπίδα είναι σήμερα

πιό αναγκαία παρά ποτέ, ή ψυχή του ανθρώπου στην εποχή μας έχει ακριδώς άδειάσει, όσο σέ καμιά προηγούμενη εποχή. Ξαναγυρίζω στο κρίσιμο μοτίβο ολόκληρου του βιβλίου μου. Στο σημείο αυτό βρίσκεται το μεγάλο πρόβλημα τής εποχής μας. Σημασία δέν έχει αν υπάρχει ή όχι ο μέγανος κίνδυνος τής καθολικής καταστροφής. Σημασία έχει αν είναι ή συνείδηση του ανθρώπου προετοιμασμένη και ίκανή ν' αντιμετώπισει τούς όποιουσδήποτε φόβους και κινδύνους, να υποδεχθεί τά όποιαδήποτε κέρχόμενα, ν' άποτρέψει, μάλιστα, αν είναι ήθικά πειθαρχημένα, τόν ίδιο τόν κίνδυνο τής καθολικής καταστροφής που λογικά δέν αποκλείεται.

9.— Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσίασα τόν κομμουνιστικό ολόκληρωτισμό σαν ένα κίνημα και μιαν έπιδρομή που άπειλεί τόν δυτικό κόσμο. Στις πρώτες σελίδες του κεφαλαίου τούτου είπα ότι ο κομμουνισμός, αν θέλουμε να μην είμαστε στενόκαρδοι, δέ μπορεί να χαρακτηρισθεί παρά μόνον ως ένα σύμπτωμα του φοβερού μετασχηματισμού που έχουν υποστεί οί συνειδήσεις στην εποχή μας. Και πρόσθεσα, μάλιστα, ότι αν έχουν άδειάσει οί συνειδήσεις τών κομμουνιστών από κάθε μεταφυσικό περιεχόμενο, άλλο τόσο έχουν άδειάσει και οί συνειδήσεις τών πιό πολλών ανθρώπων ή, έστω, τών πιό υπεύθυνων ήγετικών προσώπων στους κόλπους και αυτού του δυτικού κόσμου, του λεγόμενου έλληνοχριστιανικού.

Ο κομμουνισμός είν' ένα τέκνο του δυτικού κόσμου (αδιάφορο αν διασταυρώθηκε με τή μηδενιστική νοοτροπία και τήν ψυχική ασάφεια τής Ανατολής). Ο κομμουνισμός είναι, ακριδώς, συνάρτηση τής διανοητικής εκείνης διαδικασίας στη Δύση που προκάλεσε τόν άδειασμα τής ψυχής από κάθε μεταφυσικό στοιχείο. Η έπιδρομή και ή πολιορκία που υφίσταται ο δυτικός κόσμος στις μέρες μας γίνεται με τά όπλα και τά μέσα που ο ίδιος έχει κατασκευάσει. Όσο για τες αντικειμενικές συνθήκες που έκαμαν δυνατή τήν τέτοια έπιδρομή, αυτές βρίσκονται προπάντων στα τρία βασικά γεγονότα που προσπάθησα ν' αναλύσω : στην προβολή ολόκληρης τής γής ως ένιαίου ιστορικού χώρου, στο στρίμωγμα του ανθρώπινου γένους επάνω στο χώρο αυτόν που, αν και είναι ο ευρύτερος δυνατός, έγινε ο πιό στενός απ' όσους γνώρισε ή ιστορία, και στην υπερένταση τής τεχνικής

προόδου, ειδικώτερα μάλιστα στην οικειοποίηση από τον άνθρωπο των πιο καταστρεπτικών φυσικών δυνάμεων.

Υπάρχουν, βέβαια, και άλλοι παράγοντες που ενίσχυσαν τον κομμουνισμό. Υπάρχουν οι κοινωνικές ανισότητες, ή κοινωνική δυστυχία, ή πικρία των καταπιεσμένων ή παραμελημένων κοινωνικών στρωμάτων. Η δυστυχία, όμως, και οι ανισότητες είναι φαινόμενα που υπήρξαν πάντοτε. Τα φαινόμενα αυτά, μόνα τους, δε θα μπορούσαν ποτέ να γεννήσουν και να κρυσταλλώσουν το παγκόσμιο κίνημα του κομμουνισμού. Τα φαινόμενα της δυστυχίας και της φτώχειας είναι μονάχα οι βοηθητικοί όροι που το εύνοησαν, δεν είναι οι μεγάλοι άρνητικοί ή θετικοί παράγοντες που το γέννησαν και το έκαμαν μια πραγματικότητα παγκόσμια. Χωρίς τους θετικούς παράγοντες, που αποτελούν τα τρία βασικά γεγονότα που έμνημόνευσα παραπάνω, ο κομμουνισμός θάταν ένα από τα πολλά τοπικά κινήματα των άδικημένων που γνώρισε ή ιστορία, θάταν ένα ιστορικό επεισόδιο σαν το ξεσηκωμα του Σπαρτάκου ή σαν το κίνημα των Γερμανών χωρικών στον 1ο αιώνα. Χωρίς τον άρνητικό παράγοντα που αποτελεί το άδειασμα της ψυχής από κάθε μεταφυσικό περιεχόμενο, δε θα έφθανε στο μηδενιστικό φανατισμό, δε θ' άπαρνιόταν την έλευθερία των συνειδήσεων, θα στεκόταν στον Ντοστογιέφσκυ και θα ήταν ίσως το κίνημα ενός έμπρακτου Χριστιανισμού. Ο Μάρξ, όμως, πρόλαβε και χτύπησε ως ούτοπιστικό κάθε σοσιαλισμό που βασιζόταν στη χριστιανική διδασκαλία. Τον Λαμμεναί — τον συγγραφέα των δοκιμίων «Λόγοι ενός πιστού», «Το βιβλίο του λαού», «Για τή μοντέρνα σκλαβιά» — τον περιφρονούσε, δηλαδή τον φοβόταν πιο πολύ άπ' ό,τι φοβόταν ή περιφρονούσε τον κεφαλαιοκράτη. Ίσως είχε δίκιο ο Μάρξ, όπως είχε δίκιο και ο Χίτλερ όταν άγνοούσε τον Ίησού ή χτυπούσε την ένεργό διάδοση της διδασκαλίας του. Πώς μπορούσε ν' άναπτυχθεί ένα κίνημα μεγάλης και παγκόσμιας άνατροπής, αν δεν είχε άνατραπεί πριν άπ' όλα ή συνείδηση του ανθρώπου; Μόνο στις ώρες των πολυ μεγάλων θυσιών που στο διάστημα του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου ζήτησε ή Σοβιετική Ένωση άπό το λαό της (όχι πια για την κομμουνιστική επανάσταση, αλλά για την άπόκρουση μιās φοβερής επιδρομής), άναγκάστηκε ο Στάλιν — ο ισχυρότερος και πιο μονοκόμματος ήγέτης στον αιώνα μας — να θυμηθεί τον Χριστιανισμό και, ξεχνώντας τους όρισμούς της θρησκείας που

είχαν μπει στα κομμουνιστικά λεξικά και ιδεολογικά αλφαθητάρια — δέχθηκε να υποστηρίξει ή να άνεχθει πάλι τή θρησκεία και τήν έκκλησία. Πρέπει, τάχα, να χαρακτηρίσουμε τὸ γεγονός αὐτὸ σὰ μιὰν ήττα τοῦ κομμουνισμού; Κι' αν ἀκόμα ἐπήγασε ἀπὸ σκοπιμότητα κ' ήταν μιὰ συνθηκολόγηση βασισμένη σὲ ἀπλή τακτική, ήταν ὡς ἓνα σημεῖο μιὰ ήττα. Δὲν ήταν συνθηκολόγηση τῆς Μόσχας μ' ἓναν ἀντίπαλο· ή τέτοια συνθηκολόγηση δὲ σημαίνει πάντοτε μιὰν ήττα. Ήταν ὑποχώρηση ἀπέναντι τῆς φυχῆς τῶν ἴδιων τῶν κομμουνιστικῶν μαζῶν στή Ρωσία, κ' ἔτσι μιὰ θετική ἀναγνώριση ὅτι κι' αὐτὸς ὁ κομμουνιστῆς — ἔστω, ὁ ἀνίδεος και ἀπλοϊκὸς — ἔχει ἀνάγκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, σὲ ὦρες μεγάλων δοκιμασιῶν και θυσιῶν, κι' ἀπὸ κάτι ἄλλο. Καί, μάλιστα, ὄχι μόνον ἀπὸ ὅ,τι δῆποτε ἄλλο, ἀλλὰ εἰδικὰ ἀπὸ ἓνα ποσοστὸ μεταφυσικῆς ἐλπίδας, δηλαδῆ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο πὸ ἡ δογματικῆ και ἀπόλυτῆ ἄρνησῆ του — ἡ σαρκαστικῆ ἀποκρουσῆ του — ήταν ἡ προϋπόθεση γιὰ τή γένεση και τήν ἀποκρυστάλλωση τοῦ Μαρξισμού και τοῦ κομμουνιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ή ήττα πὸ σῆμανε γιὰ τὸν κομμουνισμό ἡ ἀναγνώριση τῆς θρησκείας, ὅσο κι' αν δὲν ἔχει ἀκόμα συνέπειες ἱστορικές, εἶναι ἓνα φωτεινὸ σημεῖο μέσ' στὸν ἴδιο τὸν κομμουνιστικὸ κόσμο. Τίποτα δὲ βῆναι πιὸ εὐχάριστο γιὰ τὸν κόσμο παρὰ νὰ ήττηθεῖ ὁ κομμουνισμὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Ή τέτοια ήττα — ή και ὀποιαδῆποτε ήττα τοῦ κομμουνισμού — δὲ θὰ σημαίνει, βέβαια, και νίκη τῶν ἀντιπάλων του. "Αν ὁ δυτικὸς κόσμος διατηρεῖ τήν ἐπίφαση τῆς ἠθικῆς και πολιτικῆς ἐλευθερίας, αὐτὸ δὲ σημαίνει διόλου ὅτι δὲν ἔχει κι' αὐτὸς ἀδειάσει ὡς συνείδηση και ὡς φυχή. Πρέπει κι' αὐτὸς ὁ κόσμος — ὁ δυτικὸς — νὰ ήττηθεῖ (ὄχι ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του) γιὰ ν' ἀναλάβει και νὰ σωθεῖ. "Υστερ' ἀπὸ τόσες μεγάλες νίκες στήν ἱστορία χρειάζονται τώρα και μερικῆς μεγάλες ήττες.

"Ας ἐξηγήσω τῆ σκέψη μου περισσότερο. Ὁ δυτικὸς κόσμος, πὸ ὑφίσταται μιὰ μεγάλη ἐπιδρομῆ και πολιορκεῖται, ἀμύνεται. Ἄλλὰ κι' αὐτοὶ πὸ ἀμύνονται στὶς ἐπάλξεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου δὲν πιστεύουν, τουλάχιστον οἱ πιὸ πολλοί, στὸν ἑαυτὸ τους, δὲ γνωρίζουν τὸ νόημα τῶν ἐπάλξεων πὸ ὑπερασπίζονται. Δείχνουν συχνὰ γενναιότητα και αὐτοθυσία. Μῆπως, ὅμως, δὲν τῆ δείχνουν, σὲ βαθμὸ τουλάχιστον ἀνάλογο, και οἱ κομμουνιστῆς; Μῆπως δὲν εἶχαν δείξει γενναιότητα και αὐτοθυσία και οἱ ἔθνη-

κοσσοσιαλιστές ή γενικώτερα και εκείνοι οι Γερμανοί στρατιώτες που δεν πίστευαν καν τον Χίτλερ; Τη στιγμιαία γενναιότητα και αυτοθυσία, σε ώρα πολέμου ή διωγμών, δε μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως κριτήριο για την ύπαρξη ενός βαθύτερου ήθικου και, μάλιστα, μεταφυσικού νοήματος μέσ' στη συνείδηση των ανθρώπων. Οι γενναιότητες αυτές, οι στιγμιαίες, είναι τα πυροτεχνήματα της ιστορίας. Δεν πρέπει να μάς παραπλανούν και να μάς παρασύρουν στη σκέψη ότι, μ' αυτές, εξασφαλίζει ή ιστορία το μέλλον της. Οι τάφοι των γενναίων δεν είναι πάντοτε μνημεία· μπορεί να είναι μόνο σκοτεινές ρωγμές σε μια γη που σειεται. "Όσοι υπερασπίζονται τις επάλξεις του δυτικού κόσμου έχουν συνειδήσεις που σείονται. "Έλειψε το βάρος που θα εξασφάλιζε τη σταθερότητά τους. "Έλειψε ή πίστη. Και δεν έλειψε μόνον ή μεταφυσική πίστη, αλλά έλειψε και ή έγκόσμια αισιοδοξία; ή πίστη σε σκοπούς έγκόσμιους, σκοπούς κοινούς και μεγάλους. Γι' αυτό πρέπει να ήττηθεί κ' ή δική τους άδειανή συνείδηση· πρέπει να τη νικήσει ο ίδιος ο άνθρωπος που ή συνείδησή του έχει άδειάσει· πρέπει ο άνθρωπος που λέει πως ανήκει στο δυτικό κόσμο, στον έλληνοχριστιανικό πολιτισμό, να υπερνικήσει το σημερινόν έαυτό του. Θάταν πολύ εύκολο το πρόβλημα της ιστορίας, αν θα μπορούσε να λυθεί με την έξωτερική ήττα του ενός από τους δυο κόσμους και την αυτόματη νίκη του άλλου. 'Η τέτοια λύση θα μπορούσε, βέβαια, να τακτοποιήσει πολλές άνωμαλίες που υπάρχουν στην επιφάνεια της ιστορίας, οργανώνοντας ως ένα σημείο τεχνικά τον ένιαίο ιστορικό χώρο της γης, δε θα σήμαινε όμως και την αναγέννηση των συνειδήσεων και την έξορμηση του ανθρώπου προς ένα νέο μέλλον. 'Εκτός από τις έξωτερικές πληγές και καταστροφές, που κανένας δεν ξέρει πόσο μεγάλες θα ήταν, το κενό της ψυχής και το άσκοπο της ζωής (που αυτά τα δυο δε θα τα έπηρέαζε καμιά έξωτερική νίκη) θα ήταν άρκετά για ν' άφίσουν το μεγάλο πρόβλημα της εποχής μας άνοιχτό και άλυτο.

'Ο άνθρωπος της εποχής μας δε θα νικήσει με καμιάν έξωτερική νίκη. 'Η ήττα κανενός αντιπάλου του δε μπορεί να σημάνει νίκη δική του. 'Ο άνθρωπος της εποχής μας πρέπει να ξαναπιστέψει. Πρέπει να ήττηθεί, νικώντας τον έαυτό του.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ε Ν Α Τ Ο

Ἡ πίστις

Ἡ ΠΙΣΤΗ χτυπάει τὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας. Κουφαθήκαμε ἀπὸ τὸν πολὺ θόρυβο τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀκούμε τὸ χτύπο. Εἶναι εὐκόλο, πολὺ εὐκόλο, ν' ἀκούσουμε τὸ χτύπο, ἂν θελήσουμε νὰ τὸν ἀκούσουμε. Δὲ φταίει ἡ γνώση, ἂν ἔφυγε ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας ἡ πίστις. Φταίει μονάχα ἡ ἀδύνατη θέλησή μας.

Μέσα στὸ φοβερώτερο βιβλίον τῶν αἰώνων ὑπάρχουν μερικὲς λέξεις ποὺ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπαλὲς καὶ πιὸ τρυφερές. Ἡ «Ἀποκάλυψις» εἶναι τὸ βιβλίον αὐτό, καὶ ὁ Ἰωάννης μεταφέρει στοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἀκόλουθους τρυφεροὺς λόγους τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ:

«Ἴδου ἔστηκα ἐπὶ τὴν θύραν καὶ κρούω· ἂν τις ἀκούσῃ τῆς φωνῆς μου καὶ ἀνοίξῃ τὴν θύραν, εἰσελεύσομαι πρὸς αὐτὸν καὶ δειπνήσω μετ' αὐτοῦ καὶ αὐτὸς μετ' ἐμοῦ».

Γιατὶ δὲν ἀνοίγουμε τὴ θύρα; Τὴν κρούει ὁ Ἰησοῦς. Ἄν τὴν ἀνοίξουμε, θὰ μπεῖ ὁ Ἰησοῦς καὶ θὰ δειπνήσῃ μαζί μας.

2.— Τὸ ὅτι δὲ φταίει ἡ γνώση, ἂν δὲν ἀκούμε τὸ χτύπον στὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας, αὐτὸ προσπάθησα νὰ τὸ δείξω στὸ τέταρτον κεφάλαιον. Μὲ τὰ μεγάλα, μάλιστα, βήματα ποὺ ἔκαμε στὶς μέρες μας, ἡ γνώση ἐπισημαίνει ἀκόμα περισσότερο τὸ μεγάλο καὶ ἀπόλυτον ἄγνωστο. Ἄν ὑπάρχουν ἀκραῖα προβλήματα γιὰ τὴν γνώση — προβλήματα ἀκραῖα ποὺ δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ λυθοῦν —, δὲν ἔχουμε κανένα δικαίωμα νὰ παραδεχθῶμε ὅτι τὰ ἀκραῖα καὶ ἄλυτα αὐτὰ προβλήματα εἶναι ἀκραῖα καὶ ἄλυτα μέσα στὸ ἴδιον

τὸ σύμπαν ἢ μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος. Καὶ ἀφεῦ δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα αὐτό, ἔχουμε τὴν ὑποχρέωση νὰ προχωρήσουμε στὴ σφαῖρα τῶν ἀκραίων προβλημάτων μετὰ τὴν πίστη, μετὰ τὴ μεταφυσικὴ δύναμη ποὺ ὑπάρχει μέσα μας. Ἄδυναμία δὲν εἶναι ἡ πίστη· ἀδυναμία εἶναι ἡ ἀπουσία της.

Καὶ στὰ κεφάλαια γιὰ τὸ θάνατο καὶ γιὰ τὸν πόνο (στὸ πέμπτο καὶ στὸ ἕβδομο) προσπάθησα νὰ καθορίσω κάπως πιὸ πολὺ τὸ χῶρο καὶ τὰ μέσα ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἡ πίστη στὴ συνείδηση κ' ἐκείνου ἀκόμα ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του «μορφωμένο» καὶ «φωτισμένο». Ὁ μεγάλος χῶρος εἶναι ὁ θάνατος· καὶ τὸ μεγάλο μέσο εἶναι ὁ πόνος. Συνάρτηση τοῦ θανάτου καὶ τοῦ πόνου εἶναι ἡ ἀγάπη. Ὅποιος πονάει ἢ πεθαίνει, θέλει ν' ἀγαπάει ἢ θέλει, τουλάχιστον, ν' ἀγαπιέται. Ὅποιος ζεῖ πάντοτε — κί' ὅταν ἀκόμα δὲν πονάει ἢ δὲν εἶν' ἐτοιμοθάνατος — σὰ νᾶταν ἐτοιμοθάνατος ἢ σὰ νὰ πονοῦσε, ἔχει μεγάλες πιθανότητες νὰ εἶν' ἐνάρετος. Ἔτσι, στὸ βάθος, μόνον ἡ πίστη μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ πηγὴ τῆς ἀρετῆς. Τὸ ὅτι, στὴν ἱστορία, προβάλλουν καὶ ἐνάρετοι ποὺ εἶναι ἄπιστοι καὶ ἄθρησκοι, αὐτὸ δὲν κλονίζει τὴν ἀλήθεια ποὺ εἶπα. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, ἀντλοῦν τὴν ἀρετὴ τους ἀπὸ κάποια πίστη στὰ βάθη τῶν αἰώνων ποὺ προηγήθηκαν. Ἡ γενεαλογία τῆς ἀρετῆς μᾶς ὑποχρεώνει ν' ἀνακαλύπτουμε παντοῦ τὴν πίστη.

Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πόνο, πρὸς τὴν ἀγάπη, πρὸς τὸ θάνατο, πρὸς τὴ ζωὴ. Ἡ «Ἀποκάλυψις» ἔχει δυὸ στροφῆς λόγου ποὺ εἶναι σημαντικὲς καὶ συγκλονιστικὲς: ὁ Ἰησοῦς εἶν' ἐκεῖνος «ὃς ἐγένετο νεκρὸς καὶ ἐζήσεν» κ' ἐσὺ ποὺ τὰ ἔργα σου εἶναι κακὰ «ὄνομα ἔχεις ὅτι ζῆς, καὶ νεκρὸς εἶ». Στὴν ἀληθινὴ ζωὴ — εἴτε πρὶν, εἴτε ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο — δὲν ὁδηγοῦν παρὰ μόνον ὁ πόνος καὶ ἡ ἀγάπη. Ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἀτράνταχτα θεμέλια — ἀτράνταχτος εἶναι κί' ὁ πόνος στὸν κόσμον, ἀτράνταχτη εἶναι κ' ἡ ἀγάπη — στηρίζεται, ὡς τώρα, ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, στηρίζεται ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου. Τοὺς χίλιους κακοὺς καὶ ἀναίσθητους τοὺς ἔσωσε ὡς τώρα πάντοτε, σώζοντας ἔτσι τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία, ὁ ἔνας (ὄνομαστός ἢ ἀνώνυμος) ποὺ πονοῦσε καὶ ἀγαποῦσε. Ὁ ἕνας ποὺ πίστευε. Γιατὶ ὅποιος πονάει καὶ ἀγαπάει, πιστεύει. Καὶ στὸ μέλλον — ὁποιαδήποτε κί' ἂν εἶναι τὰ φοβερὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονται — τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία θὰ τὴ σώσει ὁ

Ένας μέσ' στους χίλιους πού θά πονάει καί θ' αγαπάει. Ὑπάρχουν, ὅμως, τάχα ἐκεῖνοι πού ὁ καθένας τους — ὡς ἓνας μέσ' στους χίλιους — θά ἔχει τή δύναμη νάναί ἀληθινός Χριστιανός, νά κάνει τόν πόνο του ἀγάπη, νά ζεῖ τόν πόνο του καί τήν ἀγάπη του ὡς πίστη, νά ἐπηρεάζει τὸ περιβάλλον του ὄχι μόνο μέ τὰ λόγια, ἀλλά καί μέ τὸ παράδειγμά του, νάχει μπροστά στά μάτια του ἀδιακόπα ὄχι μόνο τὸν Ἰησοῦ ὡς σύμβολο, ἀλλά τὸν κάθε ἄνθρωπο ὡς πραγματικότητα; Ὑπάρχουν, τάχα, ἐκεῖνοι πού ὁ καθένας τους — ὡς ἓνας μέσ' στους χίλιους ἢ μέσ' στους δέκα χιλιάδες ἢ, ἔστω, μέσ' στους ἑκατὸ χιλιάδες — θ' ἀποφασίσει καί θά μπορέσει νά γίνει ἀληθινός ὁδηγὸς συνειδησεων, ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ κάθε προσωπικὸ συμφέρον (ἢ, ἔστω, ἀπὸ τὰ συμφέροντα ἐκεῖνα πού τυφλώνουν) καί ν' ἀτενίσει τὸν κόσμον ἀπὸ τὴ σκοπιά ἐκείνη πού, ὅπως λέει ὁ Ἐδουάρδος Λῶρενς στὸ ἔργο του «Οἱ ἑπτὰ στύλοι τῆς σοφίας», εἶναι ἡ ὑψηλότερη στὸν κόσμον, δηλαδή ἀπὸ τὸ Σταυρό;

3.— Τοὺς ὁδηγοὺς αὐτοὺς τῶν συνειδησεων πού θάταν οἱ ἴδιοι παραδείγματα, θά ἔπρεπε νά τοὺς δώσει προπάντων ἡ ἐκκλησία, νά τοὺς δώσουν οἱ χριστιανικὲς γενικὰ ἐκκλησίες. Δυστυχῶς, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς τῶν ἐκκλησιῶν ἔχουν κάνει τὸν Χριστιανισμὸ ἐπάγγελμα καί δὲν τὸν ἀσκοῦν ὡς ἔργο. Τὸ πράγμα εἶναι σχεδὸν φυσικό, γιατί κι' αὐτοὶ ζοῦν ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, πιέζονται ἀπὸ ἀνάγκες καί συμφέροντα, συρμερίζονται καί γενικώτερα τὶς μορφὲς ζωῆς ἢ τὰ κενὰ τῆς ζωῆς τῆς κάθε ἐποχῆς. Δὲ μπορῶ νά γίνω αἰσθηρὸς, ὅπως ὁ Κίρκεγκαρτ πού ὅπου δὲν ἔβλεπε μάρτυρες δὲν ἔβλεπε ἀληθινούς Χριστιανούς, καί κατηγόρησε ὅλες τὶς ἐκκλησίες ὅτι ἔγιναν πολὺ ἐγκόσμιες καί ὅτι τοὺς ἔλειψε ὁ ἡρωϊσμός. Ὁ ἐπίσκοπος Μποσσυέ, γράφοντας τὸν πανηγυρικό του λόγο γιὰ τὸν ἀπόστολο Παῦλο, ἐξαίρει ἰδιαίτερα τὸ γεγονός ὅτι ὁ μέγας νομοθέτης καί πολιτικός τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐνῶ θά μπορούσε νά συντηρεῖται μέ τὴ βοήθεια τῶν πιστῶν, ἀσκούσε τὸ ἡρωϊκὸ του ἔργο δουλεύοντας ταυτόχρονα μέ τὰ ἴδια του χέρια γιὰ νά βγάξει τὸ φωμὶ του. Ἔχω, τάχα, τὸ δικαίωμα νά πῶ ὅτι ὁ Γάλλος ἐπίσκοπος, ὁ ἔντιμος ἄλλωστε καί σοβαρὸς στὸ ἦθος του, ἔπρεπε νά κάνει τὸ ἴδιο καί νά μὴ δέχεται νά ἀντλεῖ οἰκονομικὰ ὠφελήματα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἢ ἀπὸ τὸ βασιλεῖα τῆς Γαλλίας; Θάταν πολὺ ὠραῖο, βέβαια, ἂν ἔκανε κι' ὁ Μποσσυέ ὅ,τι εἶχε κάνει ὁ ἀπό-

στολος Παύλος. Ἰστώσθ, δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κατηγορήσω πού δὲν τὸ ἔκανε, καὶ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ὑμνήσει μιὰν ἀρετὴ τοῦ Παύλου πού ὁ ἴδιος δὲ μπορούσε νὰ συμμερισθεῖ. Θὰ ὑμνοῦμε καὶ τῖς ἀρετὲς πού δὲ μπορούμε νὰ τῖς ἀσκήσουμε οἱ ἴδιοι· κ' ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τῖς ὑμνοῦμε, ἀρκεῖ νὰ προσπαθοῦμε ἀληθινά, σὲ χαμηλότερα ἔστω ἐπίπεδα, νὰ ἐμπνευσθοῦμε ἀπὸ τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς μάρτυρες πού κατάφεραν νὰ τῖς ἀσκήσουν.

Ἐγὼ, ὅμως, ἡ πρόθεσή μου δὲν εἶναι τόσο αὐστηρή, ὅσο ἦταν ἡ πρόθεσις τοῦ Κίρκεγκαρτ, ἔχω ὑποχρέωσι νὰ σταθῶ στὸ πρόβλημα πού ἐμφανίζει ὁ ὑπερβολικὰ ἐγκόσμιος χαρακτήρας τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν πιὸ πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν στὴν ἐποχὴ μας. Σὲ μιὰν ἐποχὴ, ὅπως ἡ σημερινή, πού στοὺς κόλπους τῆς εἶναι ὅλα κρίσιμα καὶ ἀπειλητικά — κρισιμώτερα καὶ ἀπειλητικώτερα ἀπὸ κάθε κρίσι καὶ ἀπειλὴ πού γνώρισε ἡ ἱστορία ὡς τὰ τώρα —, οἱ ἐκκλησίες καὶ οἱ ἡγετικοὶ λειτουργοὶ τοὺς πρέπει ν' ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ βᾶρος τῆς εὐθύνης τοὺς εἶναι τουλάχιστον ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο πού σήκωσαν ἐπάνω τοὺς ἄλλοτε οἱ ἥρωες, οἱ μάρτυρες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀφοῦ συλλάβουν τὸ μεγάλο καὶ φοβερὸ κενὸ μέσ' στὴ συνείδησι τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς μας, πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὸ ἐξουδετερώσουν ὄχι μόνο μὲ τὴ διδασκαλίαν τοὺς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ παράδειγμά τοὺς. Καὶ ἡ διδασκαλία πρέπει ν' ἀνταποκριθεῖ στὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ φοβεροῦ κενοῦ, προχωρώντας ἀπὸ τὰ σύμβολα καὶ τὰ δόγματα στὴν οὐσιαστικὴ ἐνατένισι τῶν προβλημάτων τοῦ πόνου, τῆς ἀγῶνης, τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ καὶ τὸ παράδειγμα τῶν διδασκάλων τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου πρέπει νὰ γίνῃ κάπως ἀνάλογο μὲ τὸ ὕψος τοῦ πόνου καὶ τὸ βάθος τοῦ θανάτου. Ἄν δὲν ἐπιχειρήσουν μιὰ τέτοια ἡρωϊκὴ ἐξόρμησι οἱ ἡγέτες τῶν ἐκκλησιῶν — καὶ δὲν ἔλειψαν, βέβαια, οἱ λίγοι ἐκεῖνοι πού στὰ τελευταῖα χρόνια ἔκαμαν τὰ πρῶτα βήματα —, τότε ἡ ἀποστολὴ τοὺς στὴν ἐποχὴ μας θὰ ἔχει ἀποτύχει καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ θὰ κινδυνεύσει νὰ χαθεῖ. Οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες, ἀφότου ἐβραϊώθησαν ὡς θεσμοὶ ἐγκόσμιοι, δὲν ἦταν ποτὲ σὲ μεγάλο βαθμὸ χριστιανικὲς. Τὴν ὥρα τούτη, ὅμως, πρέπει νὰ γίνουν, ἂν θέλουν πραγματικὰ νὰ διασωθοῦν. Θὰ διασωθοῦν, ἄλλωστε, σώζοντας τοὺς ἀνθρώπους πού κινδυνεύουν. Ἄν

χαθούν οί άνθρωποι ὡς συνειδησεις, θά χαθούν κι' αὐτές. Τί νόημα θά εἶχε ἡ ἐκκλησία χωρίς ἀληθινούς ἀνθρώπους;

4.— Τὸ χρέος, ὅμως, νὰ ξεπεράσουν κάπως ὡς ἄνθρωποι τὸν ἑαυτό τους, δὲν εἶναι μόνο χρέος τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν εἶναι, στὴν ἐποχὴ μας, χρέος καὶ ὄλων ἐκείνων πού ἔχουν κάποια εὐθύνη ἡγεσίας σὲ ὁποιοδήποτε τομέα τῆς ζωῆς. "Ἄν γκρεμιστεῖ ὁ ἄνθρωπος μέσ' στὸ κενὸ τῆς ψυχῆς του, δὲ θα μποροῦν νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι περιμέναν νὰ τὸν συγκρατήσῃ ἀπὸ τὴν πτώση του ἡ ἐκκλησία. Γιατὶ θάνατο, τάχα, ὑπεύθυνη μονάχα ἡ ἐκκλησία πού τόσο πολὺ τὴν παραμέλησαν ἢ καὶ τὴν ἀγνόησαν τὰ κράτη, τὰ πολιτικὰ κόμματα, οἱ ἀκαδημίες καὶ ὅλοι οἱ ὀργανισμοὶ τῆς σύγχρονης κοινωνίας;

Ἡ τύχη τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον συνδέεται μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ κάθε ἀνθρώπου καί, εἰδικώτερα, μὲ τὴν εὐθύνη ἐκείνων πού τολμοῦν νὰ λένε ὅτι «ἡγοῦνται». Ὁ Ἰησοῦς δὲν εἶχε τολμήσει νὰ πεί ὅτι εἶναι ἡγέτης. «Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦν ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ, οἱ ὑπηρέται ἂν οἱ ἐμοὶ ἠγωνίζοντο, ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς Ἰουδαίοις». Χωρίς νὰ τολμήσῃ ὁ Ἰησοῦς νὰ πεί ὅτι εἶναι ἐγκόσμιος ἡγέτης, ἔγινε ἐγκόσμιος μάρτυς τῆς ἀλήθειας, μὲ τοὺς λόγους του καὶ μὲ τὶς πράξεις του. "Ὅσοι τολμοῦν νὰ λένε ὅτι «ἡγοῦνται», ὅσοι ἔχουν «ὑπηρέτες» πού εἶναι ταγμένοι νὰ τοὺς προστατεύσουν ἀπὸ τοὺς «Ἰουδαίους», δὲν ἔχουν, τάχα, τὴν ὑποχρέωση νὰ γίνουν κι' αὐτοί, ὡς ἓνα σημεῖο, ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀλήθεια, νὰ καταθέσουν ἔμπρακτα τὴ μαρτυρία τους γιὰ τὴν ἀλήθεια; Καμιὰ προηγούμενη ἐποχὴ δὲν εἶχε παρουσιάσει τὸν πληθωρισμὸ τῶν «ἡγετῶν» πού χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ μας. Ἀμέτρητοι ἄνθρωποι «ἡγοῦνται», ἀσκοῦν σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς τομείους τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ἡγετικά καθήκοντα ἢ μᾶλλον δικαιώματα. Σὰν ὄχλος προβάλλουν στὶς μέρες μας οἱ ἡγέτες. Κάθε δεῦτερος ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι ἡγέτης ἢ καὶ ἐπιβάλλεται συμβατικά ὡς ἡγέτης. Εἶναι ἀσύλληπτος ὁ καταμερισμὸς τῶν εὐθυνῶν, ὁ κατακερματισμὸς τῆς ἡγεσίας στὴν ἐποχὴ μας. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι μειώθηκε — σὲ κάμποσες μάλιστα περιπτώσεις μηδενίσθηκε — τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης. Κ' ἐνῶ μειώθηκε τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης, αὐξήθηκε καταπληκτικὰ τὸ βάρος τῆς, τὸ χρέος. Ἡ ἐποχὴ μας ζητάει ὅ,τι καμιὰ προηγούμενη ἐποχὴ δὲ ζήτησε ἀπὸ τοὺς «ἄρχοντες». Καὶ

«άρχοντες», ουσιαστικά, δεν υπάρχουν ή είναι ελάχιστοι. Ίσως, οί καλύτεροι βρίσκονται ανάμεσα στους «άρχομένους», σ' εκείνους που δεν ήγούνται και που έχουν παραγκωνισθεί.

5.—'Η εποχή μας ζητάει πίστη. Τη ζητάει πραγματικά ή μήπως μονάχα νομίζω ότι τη ζητάει;

'Η εποχή δὲ ζητάει, βέβαια, τίποτα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τῆς λείπει ἡ πίστη, γι' αὐτὸ κάνω τὴν ὑπόθεση ὅτι ζητάει ὅτι τῆς λείπει. Ὅταν μᾶς λείπει ὁ ὕπνος, ζητᾶμε νὰ κοιμηθοῦμε. Ἡ πίστη, ὅμως, εἶναι ἐγρήγορη· εἶναι ἡ πιὸ ἔντονη καὶ πιὸ μεγάλη ἐγρήγορη τῆς ψυχῆς. Μᾶς λείπει, τάχα, ἡ κατάσταση πού λέγεται ἐγρήγορη μ' ἓνα αἰσθημα ἐξίσου κυριαρχικό, ὅπως εἶναι ἡ νύστα πού αἰσθανόμαστε ὅταν μᾶς λείπει ὁ ὕπνος; Δυστυχῶς, ὄχι. Ἰκί' ὅμως κάνω τὴν ὑπόθεση — αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν κάνω — ὅτι ἡ ἐποχή μας ζητάει ἐκεῖνο πού τῆς λείπει. Χωρὶς νὰ αἰσθάνεται ἡ ἴδια ἡ ἐποχή μας τί τῆς λείπει, τὸ αἰσθάνομαι ἐγὼ γιὰ λογαριασμό της. Ἔτσι δικαιολογῶ κάπως καὶ τὴν παρουσία μου μέσα της. Τὴ δικαιολογῶ, βέβαια, πολὺ λιγώτερο ἀπ' ὅτι δικαιολογοῦν τὴ δική τους παρουσία οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι. Ίσως ἔχουν δίκιο οἱ περισσότεροι, γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους· ὡστόσο, ἔχω κ' ἐγὼ κάποιον δίκιο, γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου.

'Η πίστη πού ἡ ἐποχή μας ζητάει (ἢ πού νομίζω ὅτι τὴ χρειάζεται) εἶναι μπροστά μας. Μήπως κατάφερε ἡ γνώση νὰ καταργήσῃ τὸ θάνατο — ἢ, ἔστω, νὰ ἐξερευνήσῃ τὸ χῶρο του — γιὰ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲ χρειαζόμαστε τὴν πίστη; «Θάνατός ἐστὶν ὁκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν», πρέπει νὰ ἐξακολουθοῦμε νὰ λέμε καὶ σήμερα, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἡράκλειτος στὴ στροφή τοῦ ς' πρὸς τὸν Ε' αἰῶνα π. Χ. Μήπως κατάφερε ἡ ἐπιστήμη νὰ καταργήσῃ τὸν πόνο — ἢ, ἔστω, νὰ συλλάβῃ τὸ νόημά του — γιὰ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲ χρειαζόμαστε τὴν πίστη; Μ' ὅλα τ' ἀναισθητικά πού ἔχει ἐφεύρει ἡ ἐποχή μας, ὁ πόνος ὑπάρχει καὶ μένει κυρίαρχος. Εἶναι ἀδύνατο ν' ἀφομοιώσουμε τὸν πόνο ἢ τὸ θάνατο χωρὶς τὴν πίστη. Σὲ τί, ὅμως, πρέπει νὰ πιστεύουμε; Ποιὰ εἶναι, τάχα, ἡ πίστη ἡ ἀληθινὴ; Εἶναι, τάχα, «πίστη» ἡ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς; Δὲν ὑπάρχει πίστη ἀληθινὴ καὶ πίστη ψεύτικη; Ποιὸ εἶναι, τάχα, τὸ κριτήριον πού μᾶς κάνει νὰ διακρίνουμε τὴν ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ψεύτικη πίστη;

'Ο Ὄνορέ ντὲ Μπαλζάκ, στὸ διήγημά του «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς στὴ Φλάντρα», μᾶς περιγράφει, βασισμένος σὲ μιὰ παλιά

φλαμανδική παράδοση, ένα θαύμα. Μιά βάρκα που έκανε τη συγκοινωνία μεταξύ Μίντελμποργκ και Όστάνδης, ανατράπηκε από τὰ κύματα, και οἱ φτωχοὶ ἐπιβάτες σώθηκαν — ἀκολούθησαν, βαδίζοντας ἐπάνω στὴ θάλασσα, ἕναν ἄγνωστο ταξιδιώτη που εἶχε μπεῖ τὴν τελευταία στιγμή στὴ βάρκα —, ἐνῶ οἱ ἀριστοκράτες καὶ οἱ πλούσιοι, κι' ἀνάμεσά τους μάλιστα κ' ἕνας ἐπίσκοπος, πνίγηκαν. Οἱ φτωχοὶ εἶχαν τὴν πίστη μέσα τους καὶ τόλμησαν ν' ἀκολουθήσουν τὸν ἄγνωστο μὲ τὸ φωτεινὸ πρόσωπο. Ὁ ἄγνωστος τοὺς εἶπε: «Ὅσοι ἔχουν πίστη θὰ σωθοῦν ἄς μὲ ἀκολουθήσουν». Τὸν ἀκολούθησαν καὶ σώθηκαν. Πού, τάχα, πήγαν ἀκολουθώντας τὸν ἄγνωστο (τὸν Ἰησοῦ); Ἡ παράδοση λέει ὅτι ἔφθασαν στὴν ἀκτὴ τῆς Όστάνδης. Καὶ σώθηκαν. Καὶ ἔζησαν. Ἡ παράδοση μᾶς λέει μονάχα αὐτό. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, νὰ ἔφθασαν μόνο στὴν ἀκτὴ τῆς Όστάνδης. Δὲ μπορεῖ νὰ σώθηκαν μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τὴ θύελλα καὶ τὸ ναυάγιο, καὶ νὰ ἐξασφάλισαν μονάχα τὴν παράταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τους. Ὁ Μπαλζάκ δὲ θέλησε νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν παράδοση. Ὅσοι ἀκολούθησαν τὸν ξένο ταξιδιώτη ἐπάνω στὰ ὕδατα, δὲν ἐξασφάλισαν μονάχα τὴν παράταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τους καὶ δὲν ἔφθασαν μόνο στὴν ἀκτὴ τῆς Όστάνδης. Τὸ θαῦμα, που προκαλεῖ ἡ πίστη, δὲν ἔγκειται στὴν ἐπίγεια πραγματοποίηση τοῦ ἀδύνατου. Ἐγκείται σὲ κάτι πολὺ περισσότερο, πολὺ μεγαλύτερο. Ὅσοι ἀκολούθησαν τὸν ξένο ταξιδιώτη μπήκαν, ζώντας, στὴν αἰωνιότητα, καὶ ἄραξαν, χωρὶς κἂν βάρκα (γιατὶ ἡ βάρκα τους εἶχε ἀνατραπεί), στὴν ἀκτὴ τοῦ Ἄγνωστου, στὴν ἀκτὴ τοῦ Ἀπειρου. «Ἴδου γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν». Τί σημαίνουν οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ Ἰησοῦ; Σημαίνουν κάτι πολὺ ἀπλό καὶ μεγάλο. Σημαίνουν — καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι τὸ θαῦμα — ὅτι ὅποιος πιστεύει ἔχει ἀπὸ σήμερα τὴν αἰωνιότητα μέσα του. Κι' αὐτὸς ὁ Ἄντρέ Ζίντ, παρ' ὅλη τὴ δυστροπία τοῦ πνεύματός του, ἐρμηνεύει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τοὺς διάφορους ὑπαινιγμοὺς τοῦ Ἰησοῦ που συγχωνεύουν τὸ ἐπίγειο παρὸν μὲ τὴν αἰωνιότητα. Παλεύοντας μὲ τὸν ἀμαρτωλὸ καὶ ὀλιγόπιστο ἑαυτό του — κ' ἡ πάλη του ἦταν τίμια καὶ ἡρωϊκὴ — διατυπώνει ὁ Ἄντρέ Ζίντ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ στὰ σημειώματά του ἐκεῖνα που μὲ τὸν τίτλο «Numquid et tu...?» ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ «Ἡμερολόγιό» του. Κ' ἕνα πνεῦμα που πλησίασε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀλήθεια, ὁ Ἀλφόνσος ντέ Σατωμπριὰν διατυπώνει τὴν ἴδια ἐρμη-

νεία μὲ τ' ἀκόλουθα σημαντικὰ λόγια ποὺ βρίσκονται στὸ βιβλίον του «Συγγράμματα τῆς ἄλλης ὄχθης»: κ' Ὁ Ἰησοῦς εἶπε: ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, καί: ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἔστιν. Λοιπὸν, ἂν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ποὺ εἶναι ἐντὸς ὑμῶν, δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, αὐτὸ θὰ πεῖ ὅτι πραγματικὰ ὑπάρχει ἐντὸς ὑμῶν, ἀπὸ σήμερα, κάποιος ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Ποιὸς εἶναι, τάχα, αὐτὸς ὁ κάποιος; Ἐσὺ ὁ ἴδιος.

Ναί, ἐσὺ ὁ ἴδιος. Ποιὸς εἶσαι ἐσὺ; Ἐσὺ εἶσαι καὶ τούτος ἐδῶ, ὁ στιγμιαίος καὶ ἐνυπαρκτός, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος, ὁ αἰώνιος καὶ ὑπαρκτός. Ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε λέει στὸ «Ἔρωλόγιον» (στὸ πρῶτο βιβλίον, «τὸ βιβλίον τοῦ μοναχικοῦ βίου») μιλώντας στὸ Θεό: «Τὸ ξέρεις, τάχα, ὅτι ἐδῶ καὶ μιὰ στιγμούλα ἤμουν ἐνυπαρκτός; Μοῦ λὲς ὄχι. Κ' αἰσθάνομαι, φτάνει νὰ μὴ βιασθῶ, πῶς δὲ μπορῶ ποτὲ νὰ χωρῶ παρελθεῖν». Ὁ Ρίλκε τὸ ξέρει καλά, καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον: μέσα στὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει κάποιος ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου καὶ δὲν παρέρχεται ποτέ. Δὲν παρέρχεται, ἀρκεῖ νὰ μὴ βιαστεῖ. Ἄν βιαστεῖς, παρέρχεσαι. Εἶναι, λοιπὸν, στὸ χέρι σου νὰ εἶσαι αἰώνιος; Στὸ χέρι σου εἶναι, ναί. Ἡ σύλληψη αὐτὴ τοῦ Ρίλκε εἶναι ἀπὸ τίς πιὸ θαυμαστάς. Εἶναι μιὰ σύλληψη ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ. Στὴν ἐπιστολὴ «πρὸς Ρωμαίους» λέει ὁ Παῦλος: «Τῇ γὰρ ἐλπίδι ἐσώθημεν· ἐλπίς δὲ βλεπομένη οὐκ ἔστιν ἐλπίς· ὃ γὰρ βλέπει τις, τί καὶ ἐλπίζει; Εἰ δὲ ὃ οὐ βλέπομεν ἐλπίζομεν, δι' ὑπομονῆς ἀπεκδεχόμεθα». Ἡ ὑπομονὴ εἶναι ὁ ὄρος τῆς αἰωνιότητος· ἡ βιασύνη σὲ κάνει νάσαι παρελθόν, νάσαι παρελθόν καὶ ὅσο ζεῖς, νάσαι παρελθόν καὶ ὅταν ἀκόμα νομίζεις ὅτι ἀνήκεις στὸ παρόν. Ἡ σύλληψη τοῦ Ρίλκε εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν σύλληψη τοῦ Παύλου. Ἀνάλογη, κι' ὅμως ἀπόλυτα πρωτότυπη. Οἱ συλλήψεις αὐτές, παράλληλες καὶ ἀπόλυτα πρωτότυπες, ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ νοῦ. Δυὸ - τρεῖς ἄνθρωποι σὲ κάθε αἰῶνα ξεπερνοῦν τόσο ἀποφασιστικὰ τὰ ὅρια τοῦ νοῦ. Καὶ λένε ὅσα ξέρει, χωρὶς νὰ μπορεῖ καὶ νὰ τὰ πεῖ, ὁ «κάποιος» ποὺ ὑπάρχει μέσα μας καὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, οἱ δυὸ - τρεῖς σὲ κάθε αἰῶνα, κάνουν τὴν πίστη, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μέσ' στὸν καθένα μας, λόγο. Λόγο ἀνθρώπινο καὶ ὡστόσο αἰώνιο.

δ.— Δὲν ὑπάρχει κριτήριον λογικὸ γιὰ νὰ προσδιορίσω τὴν πίστη ἢ γιὰ νὰ ξεχωρίσω τὴν ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ψεύτικη. Ἄν

μπορούσε να προσδιορισθεί κ' ἡ πίστη, ὅπως προσδιορίζεται ἡ γνώση, θάταν κ' ἡ πίστη πεπερασμένη, ὅπως εἶναι πεπερασμένη ἡ γνώση. Ἡ πίστη εἶναι μιὰ μεγάλη μεταφυσικὴ ἐμπειρία. Εἶναι ἡ μεταφυσικὴ συμβίωση τῆς ψυχῆς μας μὲ ὅσα εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴ ζωὴ μας. Οἱ περισσότεροι θεολόγοι, συγχέοντας τὴν πίστη μὲ τὴ γνώση, προσπαθοῦν νὰ προσδιορίσουν καὶ τὸ περιεχόμενον ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ἡ πίστη. Τὸ περιεχόμενον, ὅμως, εἶναι ἄπειρο καὶ δὲν προσδιορίζεται. Δὲ μπορεῖ ν' ἀρκέσθηκε ὁ Ἰησοῦς νὰ ὀδηγήσει τοὺς πιστοὺς — τοὺς ταγμένους νὰ σωθοῦν — στὴν ἀκτὴ τῆς Ὀστάνδης. Καὶ τὸ πιὸ μεγάλο θαῦμα, ὡς ἐπίγεια πραγματοποίηση τοῦ ἀδύνατου, εἶναι μικρό. «Μὴν κάνεις γιὰ χατῆρι μοι κανένα θαῦμα», λέει σ' ἓνα στίχον του, μιλώντας στὸ Θεό, ὁ Ράινερ Μαρία Ρίλκε («Ὡρολόγιον», βιβλίο δεύτερον: «Τὸ βιβλίο τῆς προσκυνητικῆς ὁδοιπορίας»). Καὶ τὸ λέει αὐτὸ ὁ Ρίλκε, ἀφοῦ, λίγο πρὶν, σὲ μερικοὺς ἄλλους στίχους του, μᾶς βεβαιώνει ὅτι ξέρει πῶς ὁ Θεὸς θὰ μπορούσε «ν' ἀνοίξει τὶς φλέβες τῶν βουνῶν», ἱκανοποιώντας «τοὺς κωθροὺς καὶ τοὺς ὄνειροπόλους» ποῦ, γιὰ νὰ πιστέψουν, θέλουν νὰ ἴδουν καὶ τὰ «βουνὰ νὰ αἱμοραγοῦν». Καὶ προσθέτει ὁ Ρίλκε μιλώντας στὸ Θεό: «Δὲ θέλω ἀπὸ σένα καμιὰ ματαιότητα ποὺ θ' ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ σου». Αὐτὸ εἶναι τὸ αἶτημα τοῦ ἀληθινοῦ πιστοῦ. Ἡ πίστη πάει πολὺ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ θαῦμα. Δὲ χρειάζεται ἡ πίστη τὸ θαῦμα. «Ὅ,τι κι' ἂν δοῦμε στὸν κόσμον — κι' ἂν ἀκόμα δοῦμε νὰ γίνῃ δυνατὸ τὸ ἀδύνατον —, ἡ φυσικὴ αὐτὴ ἐμπειρία μας δὲν εἶναι πίστη. Ὁ Θωμᾶς ἤθελε νὰ ἴδῃ στὰ χέρια τοῦ Ἰησοῦ «τὸν τύπον τῶν ἡλῶν». Ὁ Ἰησοῦς τοῦ ἔκαμε τὴ χάρι «τῶν θυρῶν κεκλεισμένων», ἀλλὰ εἶπε: «Μακάριοι οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες». Ὁ Θωμᾶς ἔγινε ὁ πατέρας τῶν θεολόγων. Πιστοὶ εἶναι, ἴσως, καὶ αὐτοί, ἀλλὰ ἡ πίστη τους εἶναι λίγη. Ἡ μεγάλη πίστη βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴ θεολογία καὶ τὴ θεογνωσία. Βρίσκεται μέσα στὴν ψυχὴ ἐκείνων ποῦ, ὅπως εἶπε ὁ Ἰησοῦς, δὲν εἶδαν τίποτα καὶ ὡστόσο πίστεψαν. Ὁ πόνος καὶ ὁ θάνατος — καὶ ὄχι τὸ θαῦμα, ὄχι ὁ «τύπος τῶν ἡλῶν» — εἶναι ὁ μεγάλος δρόμος πρὸς τὴν πίστη. Ἡ πίστη εἶναι ἐμπειρία μεταφυσικὴ καὶ ὄχι φυσικὴ.

Ὁ Ἰησοῦς ἔκαμε θαύματα. Ὁ Μωϋσῆς ἔκαμε, ἐπίσης, θαύματα μεγάλα. Δὲν εἶναι, λοιπόν, τὰ θαύματα ποὺ πείθουν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Οὔτε μπορῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι ὁ

Ἰησοῦς ἐθεράπευε ἕναν ἄρρωστο γιὰ νὰ πείσει τοὺς ὑγιεῖς καὶ δύσπιστους ὅτι εἶναι Θεός. Ὁ Ἰησοῦς ἐθεράπευε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ θεραπεύσει. Μόνο καὶ μόνο ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄρρωστο. Τὸ θαῦμα, ἀκριβῶς, ποῦ δὲν ἔκαμε, ἦταν ἕνα γεγονός πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ θαύματα ποῦ εἶχε κάμει. «Ἄλλους ἔσωσεν, ἑαυτὸν οὐ δύναται σῶσαι», ἔλεγαν οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ἐμπαιζοντας τὸν Ἐσταυρωμένο. Ἡ παράλειψη τοῦ θαύματος, τὴν ὥρα ποῦ μὲ τὸ θαῦμα θὰ ἔσωζε τὸν ἑαυτό του, ἦταν μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὴ θεία του ὑπόσταση πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλα μαζί τὰ θαύματα ποῦ εἶχε κάμει, σῶζοντας ἄλλους, ὁ Ἰησοῦς.

Δὲν ὁδηγεῖ τὸ θαῦμα στὴν πίστη, ἀλλὰ ἡ πίστη ὁδηγεῖ στὸ θαῦμα. Σὲ ποιό, ὅμως, θαῦμα; Ὅχι στὴν ἐπίγεια πραγματοποίηση τοῦ ἀπραγματοποίητου καὶ ἀδύνατου. Ὅχι στὸ «φυσικὸ» θαῦμα. Ὅχι στὴν ἀνατροπὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων μὲ μέτρα φυσικά. Ὁ Λουδοβίκος Φόυερμπαχ, στὰ μέσα τοῦ 18^{οῦ} αἰῶνα, νομίζοντας ὅτι ἡ ἐξυπνάδα εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, βάλθηκε νὰ ξεσκεπάσει τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία. Κι' ἀνάμεσα στὰ πολλὰ ποῦ εἶπε ἀπευθύνοντας τὸ λόγο στοὺς ἐπαναστατημένους καὶ ἱκανοποιημένους ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους ἀστούς, διατύπωσε ὁ Φόυερμπαχ, ποῦ ὡς ἄνθρωπος ἦταν σεμνὸς καὶ ζοῦσε στὴ μοναξιά, καὶ τὴ στεγνὴ καὶ ἀνόητη θεωρία ὅτι «ἡ πίστη στὸ Θεὸ καὶ ἡ πίστη σὲ θαύματα εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτό». Καὶ προσθέτει («Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας», 26^η παράδοση): «Ἐνας Θεὸς ποῦ δὲν κάνει πιά θαύματα, ποῦ ἐπομένως δὲν ἐκπληρώνει ἐπιθυμίες καὶ δὲν εἰσακούει προσευχὰς ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες ποῦ ἡ ἐκπλήρωσή τους, θεμελιωμένη ἤδη μέσα στὴν πορεία ποῦ ἀκολουθεῖ ἡ φύση, εἶναι φυσικὰ δυνατὴ καὶ ποῦ μ' ἄλλα λόγια θὰ ἐκπληρώνονταν καὶ χωρὶς αὐτόν, χωρὶς προσευχὰς, εἶναι ἕνας ἄχρηστος καὶ ἀνωφελὴς Θεός». Καὶ μονάχη ἡ φράση αὐτὴ δείχνει ὅτι ὁ Φόυερμπαχ, ποῦ τὸν ὕλισμό του τὸν βρῆκε ἀντεπιστημονικὸ ὁ Κάρολος Μάρξ, δὲν κατάλαβε διόλου τί θὰ πεῖ πίστη. Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς δὲν καταλαβαίνουν τί θὰ πεῖ πίστη. Ὁ Φόυερμπαχ ἀπάντησε, οὐσιαστικά, μόνο καὶ μόνο στοὺς πιστοὺς καὶ θεολόγους ποῦ δὲν ξέρουν τί σημαίνει πίστη. Κ' ἡ ἀπάντηση, ποῦ ἔδωσε σ' αὐτούς, δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, ἀλλὰ εἶναι ἀπλούστατα ἀστοχὴ. Εἶναι ἀστοχὴ, γιὰτὶ στόχος τῆς δὲν εἶναι ἡ πίστη· στόχος τῆς — στόχος ἀσήμαντος — εἶναι

μόνον οἱ «πιστοὶ» ποὺ δὲν καταλαβαίνουν τί θὰ κεί πίστη. Εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ πετυχαίνει κανένας τὸ λαθεμένο στόχο· μὴ ξέροντας ὁ Φόυερμπαχ νὰ σκοπεύσει τὸν πραγματικὸ καὶ σωστὸ στόχο, ἰκανοποιήθηκε ποὺ πέτυχε ἕναν ἄλλον. Τὴν πίστη δὲ μπορεῖς νὰ τὴ σκοπεύσεις καὶ νὰ τὴ χτυπήσεις. Ἡ πίστη βρίσκεται πίσω καὶ πέρα ἀπ' ὅλα ὅσα βλέπεις, βρίσκεται σ' ἕνα βάθος ποὺ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ βάθος τοῦ θανάτου, τοῦ ἀγνώστου, τοῦ ἀπείρου. Ὁ Φόυερμπαχ πλανήθηκε περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπλοϊκοὺς «πιστοὺς» ποὺ στέκονται στὰ θαύματα. Οἱ «πιστοί», τουλάχιστον, αὐτοὶ δὲ χρησιμοποιοῦν τὴ γνώση, ἐνῶ ὁ Φόυερμπαχ πλανήθηκε χρησιμοποιώντας τὴ γνώση, τὴν «ἐπιστήμη», τὴν ἐξυπνάδα του. Κ' ἦταν ἀληθινὰ ἐξυπνος ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ποὺ δὲν ἀρνήθηκε τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ ποὺ ἀπλούστατα δὲν τὴ γνώρισε, δὲν τὴν ὑποψιάσθηκε κἄν.

Δὲν ὁδηγεῖ, λοιπόν, τὸ θαῦμα στὴν πίστη. Ἀλλὰ καὶ ἡ πίστη δὲν ὁδηγεῖ στὸ θαῦμα ἐκεῖνο ποὺ ἔγκειται στὴν ἐπίγεια ἀνατροπὴ τῶν φυσικῶν ὄρων καὶ μέτρων. Ἡ πίστη ὁδηγεῖ στὸ θαῦμα ποὺ ἔγκειται στὴ μεταφυσικὴ ἄφομοίωση τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου, στὴ συγχώνευση τῆς ψυχῆς μας μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος. Ἡ πίστη δὲ μπορεῖ νάχει ὡς περιεχόμενο οὔτε «φυσικὰ» θαύματα, οὔτε «φυσικὲς» παραστάσεις τοῦ μεταφυσικοῦ. Ἡ θρησκεία ἐπικαλεῖται, βέβαια, καὶ «φυσικὰ» θαύματα, ὅπως χρησιμοποιεῖ καὶ «φυσικὲς» παραστάσεις γιὰ νὰ συλλάβει ἐποπτικὰ τὸ Θεό, τὸν Οὐρανό, τὸν Παράδεισο, τὴν Κόλαση. Αὐτά, ὅμως, εἶναι σύμβολα ἢ ἀλληγορίαι· δὲν εἶναι περιεχόμενα ποὺ ἔχει ἡ ἴδια ἡ πίστη. Τὸ μεταφυσικὸ βίωμα τῆς ψυχῆς δὲ μπορεῖ νᾶναι ἐξαρτημένο οὔτε ἀπὸ φυσικὰ, οὔτε κἄν ἀπὸ ὑπερφυσικὰ στοιχεῖα. Κι' αὐτὸ τὸ ὑπερφυσικὸ εἶναι μιὰ προέκταση, μιὰ ἐξόγκωση τοῦ φυσικοῦ. Τὸ ἀληθινὰ μεταφυσικὸ δὲ μπορεῖ νάχει ὡς μέτρο τὸ φυσικό. Δὲ μπορούμε κἄν νὰ ποῦμε ὅτι μεταφυσικὸ εἶναι τὸ μὴ φυσικό, γιὰτὶ καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ χρησιμοποιούσαμε, ἔστω καὶ ἀρνητικά, τὸ φυσικὸ ὡς μέτρο. Τὸ πνεῦμα τοῦ σύμπαντος δὲ μπορεῖ νάχει ὡς μέτρο τὸ σύμπαν, δηλαδὴ τὸ φυσικὸ κόσμον, τὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Ὁ πανθεϊσμός ἀγνόησε τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀλήθεια. Τὴν ἀγνόησε κι' αὐτὸς ὁ Σπινόζα. Ἡ ἀφέλεια τοῦ Σθέντενμποργκ ποὺ μᾶς περιγράφει τὴ διάρθρωσιν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὸ καθετὶ ποὺ γίνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀγαθὴ ἐποπτεῖα τοῦ Θεοῦ, εἶναι σοφώτερη ἀπὸ τὴ σοφία τοῦ Σπινόζα. Ὁ πι-

στός και απλός Σθένειος, που τόσο τον αγάπησε ο άμαρτωλός και πολύπλοκος Αιπώντελαϊρ, δούλεψε με τη φαντασία του (κ' ή φαντασία μπορεί να βοηθήσει την πίστη), ενώ ο Σπινόζα δούλεψε με τη λογική, και μάλιστα με τη λογική των γεωμετρικών θεωρημάτων, και αγνόησε — δουλεύοντας με τη γνώση — κάτι το βασικό που μάς το λέει ή ίδια η γνώση: ότι ανάμεσα στα γνωστά και στο απόλυτο άγνωστο, ανάμεσα στο φυσικό σύμπαν και στο πνεύμα του σύμπαντος υπάρχει μια απόσταση που δε μπορεί να την καλύψει κανένας λογικός συλλογισμός. 'Ο πανθεϊσμός περιέχει μέσα του μια μεγάλη αντίφαση. Στηρίζει την πίστη στη λογική. Είναι ή πίστη των άπιστων. 'Η πίστη ως το μεγάλο μεταφυσικό γεγονός της ψυχής δεν έχει ανάγκη ούτε από λογικές αποδείξεις, ούτε από «φυσικά» θαύματα. Γεννιέται μέσ' από την εμπειρία του πόνου και του θανάτου ως ψυχικό γεγονός που άφομοιώνει μεταφυσικά τον πόνο και το θάνατο. Τον πόνο του 'Ιησού και του κάθε ανθρώπου. Το θάνατο του 'Ιησού και του κάθε ανθρώπου.

7.— Είπα παραπάνω ότι είναι αδύνατο ν' άφομοιώσουμε τον πόνο και το θάνατο χωρίς την πίστη. 'Ατομικά, χωρίς την πίστη και κοινωνικά, χωρίς την αγάπη. 'Η άτομική και ή κοινωνική μας ύπόσταση, ή πίστη και ή αγάπη, ή μεταφυσική και ή πρακτική μας αποστολή, είναι δυο πράγματα άλληλένδετα. Το «έγώ» είναι συνάρτηση του «έσύ». 'Η πίστη συνάρτηση της αγάπης. Δεν πιστεύει όποιος δεν αγαπάει. Και δεν αγαπάει άληθινά όποιος δεν πιστεύει.

'Ο Βίκτωρ Ούγκώ έγραψε, προτού γεράσει, στην ώριμότερη αλλά και ρωμαλεώτερη ώρα της ζωής του, ένα μεγάλο έμμετρο έργο με τον τίτλο «'Ο Θεός» που συνυφαίνεται χρονολογικά — προπάντων, όμως, όργανικά, όπως το λέει κι' ο ίδιος — με τα δυο άλλα περίφημα ποιητικά δημιουργήματά του: «'Ο θρύλος των αιώνων» και «Το τέλος του Σατανά». 'Ο Ούγκώ ήταν άστος, ένα από τα μεγάλα άστικά πνεύματα. Ήταν άστος την ώρα που οι πρωτόγαλτοι στο ιστορικό προσκήνιο άστοί θαύμαζαν τον έαυτό τους, το μυαλό τους, την έπιστήμη τους, τις τεχνικές επιτηδειότητες της έποχής τους. Θαύμαζαν τόσο την ώρα εκείνη τον έαυτό τους και τα έργα τους οι άστοί, ώστε κάμποσοι απ' αυτούς — προπάντων οι μορφωμένοι — θαρρούσαν πως είχαν το δικαίωμα να άγνοούν το άγνωστο, να παραβλέπουν το Θεό. 'Ο

Οὐγκὼ συμμερίσθηκε πολλὰς ἀπὸ τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀστῶν, ἀλλὰ ἀντιστάθηκε στὴν ἀθεΐα. Ἐξῆσε μέσα του τὸν πειρασμὸ τῆς ἀθεΐας, ἀλλὰ κατὰφερε νὰ νικήσῃ τὸ φοβερὸ πειρασμὸ. Τὸ ἔργο του «Ὁ Θεὸς» εἶναι ὁ καθρέφτης αὐτῆς τῆς πάλης καὶ αὐτῆς τῆς νίκης. Μέσ' τοὺς χιλιάδες στίχους τοῦ ἔργου του αὐτοῦ περνάει ὁ Οὐγκὼ ἀπ' ὅλες τῆς δραματικῆς καταστάσεις τῆς ἀμφιβολίας, τοῦ σκεπτικισμοῦ, γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν πίστη. Ἀλλὰ περνάει κι' ἀπὸ τὰ εἰδικώτερα περιεχόμενα ποὺ ἔχει πάρει ἢ πίστη, ἀπὸ τὴν πίστη τῶν Μανιχαίων, ἀπὸ τὸν παγανισμό, ἀπὸ τὸ Θεὸ τοῦ Μωϋσῆ, ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό καὶ τὴ μορφή τοῦ Ἰησοῦ («Οἱ κέδροι τοῦ Λιβάνου, ὅμοιοι μὲ γέροντες ἱερεῖς, μιλοῦν γι' αὐτὸν μὲ χαμηλὴ φωνή, καὶ ὁ ἴσκιος ὅλων τῶν ὄντων ὑποκλίνεται μπροστὰ τοῦ ὅλα τὰ πρωῖνὰ κι' ὅλα τὰ βράδυα»), λέει σὲ τρεῖς στίχους του), περνάει κι' ἀπὸ τὴν πίστη τῶν ὀρθολογιστῶν, τοῦ «κραιο-ναλισμοῦ», γιὰ νὰ φθάσῃ στὸ τέλος στὸ ἀπόλυτο «Φῶς», τὸ ἀπόλυτα ἀσύλληπτο στὸ περιεχόμενό του, στὸν ἀπόλυτο ἄμορφο Θεὸ, στὴν ἀπόλυτα ἀπροσδιόριστη πίστη. Ὁ σκεπτικιστὴς μέσ' στὸν Οὐγκὼ διατυπώνει τοὺς δυὸ ἐξοχούς στίχους: «Κι' ὁ Θεὸς — ἂν ὑπάρχει Θεὸς — ἐπλάσε καθ' ὁμοίωσίν του τὴ νύχτα τὴν παγκόσμια καὶ τὴν αἰώνια σιγή». Κι' ὁ Χριστιανὸς μέσα του λέει σ' ἓνα θαυμάσιο στίχο: «Ὁ Θεός, ἂν δὲ συγχωροῦσε, θάταν ὁ ἴδιος ὁ τιμωρημένος». Ἀλλὰ καὶ ὅταν φθάνει ὁ Οὐγκὼ στὸ ἀπόλυτο «Φῶς», τὸ δίχως κανένα περιεχόμενο, δὲ μπορεῖ ν' ἀποφύγει νὰ δώσει στὸ Θεὸ τὸ περιεχόμενο ἐκεῖνο τοῦ Χριστιανισμοῦ πού, πέρ' ἀπὸ κάθε μορφή καὶ πέρ' ἀπὸ κάθε πεπερασμένο περιεχόμενο, εἶναι τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμον — καὶ χωρὶς ἄλλο πέρα κ' ἐπάνω ἀπὸ τὸν κόσμον — ἄπειρο περιεχόμενο. Ὅταν λέμε «περιεχόμενο», λέμε κάτι ποὺ ἀντίκειται στὸ ἄπειρο καὶ στὸ ἀπόλυτο· ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ κάποιον περιεχόμενο — αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀποκάλυψη τοῦ Χριστιανισμοῦ — πού, ὑπερνικώντας κάθε ἀντινομία, εἶναι ταυτόχρονα περιεχόμενο καὶ ἄπειρο. Αὐτὸ τὸ κάποιον, αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι ἡ Ἀγάπη. Καὶ λέει ὁ Οὐγκὼ : «Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἓνα μέτωπο, τὸ Φῶς, καὶ μόνον ἓνα ὄνομα, Ἀγάπη». Ναι, ἡ Ἀγάπη εἶναι τὸ ἄπειρο περιεχόμενο, ἡ μοναδικὴ οὐσία ἢ μορφή (οὐσία καὶ μορφή μαζί) πού, ἂν καὶ ὀνομάζεται, δὲ φυλακίζεται μὲ τ' ὄνομα πού τῆς δίνουμε, δὲ γίνεταί, ὅταν τὴν ὀνομάζουμε καὶ τὴν προσδιορίζουμε, πεπερασμένη, ἐγκόσμια, φθαρτὴ, παροδική.

Κι' ἀφοῦ Θεὸς καὶ Ἀγάπη εἶναι λέξεις πού λένε τὸ ἴδιο, πῶς μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος, πού πιστεύει στὸ Θεό, νὰ πιστεύει χωρὶς ν' ἀγαπάει; Δὲν ἐπικοινωνεῖ στὴν ἔρημο μὲ τὸ Θεό του ὡς πιστός, ὅποιος δὲν ἐπικοινωνεῖ καὶ στὴν κοινωνία μὲ τὸν πλησίον του ὡς ἄνθρωπος πού ἀγαπάει. Δὲ σώζεται μὲ τὸν πόνο τὸ δικό του, ὅποιος δὲν πονάει καὶ τὸν πόνο τῶν ἄλλων. Ποιὸς ὅμως — τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀναγκαῖο — εἶναι ὁ πλησίον μου; Ὁ καθένας εἶναι ὁ πλησίον μου. Αὐτὸ δὲ σημαίνει διόλου ὅτι δὲν πρέπει νάσαι καὶ ὁ τάδε πού τὸν βλέπω καὶ τὸν ἐγγίζω. Ὁ Νίτσε (στὸν «Ζαρατούστρα»), ἀντιλέγοντας στὸν Ἰησοῦ, λέει ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀγαπάμε τὸν πλησίον μας, ἀλλὰ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο. Δὲ θέλησε ὁ Νίτσε νὰ καταλάβει ὅτι ὁ Ἰησοῦς, μιλώντας γιὰ τὸν «πλησίον», ἐννοοῦσε καὶ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο, τὸν πιὸ ξένο, τὸν πιὸ ἄγνωστο. Ὁ Ἀντρέ Ζίντ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀντιλέγοντας στὸν Παῦλο πού στερέωσε τὴν οἰκογένεια (κι' αὐτὴ ἀπαρτίζεται ἀπ' ὅσους εἶναι φυσικά, φυσιολογικά, πλησίον μας), ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀρνήθηκε ἀπόλυτα τὴν οἰκογένεια. Οἱ ρήσεις τοῦ Ἰησοῦ πού μνημονεύει ὁ Ἀντρέ Ζίντ καὶ πού στρέφονται κατὰ τοῦ οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ εἶναι, βέβαια, βαρυσήμαντες. Τὴν ὥρα πού λαλοῦσε «τοῖς ὄχλοις», ἀγαπώντας τοὺς πολλούς, ἀγαπώντας τοὺς ἀνώνυμους, ξεπερνώντας κάθε οἰκογενειακὸ ἢ ἀτομικὸ φιλικὸ δεσμὸ γιὰ ν' ἀγκαλιάσει τὴν ἀνθρωπότητα, ἦταν φυσικὸ ν' ἀποκριθεῖ, ὅταν τοῦ εἶπε κάποιος πῶς τὸν ζητοῦν ἡ μητέρα του καὶ οἱ ἀδελφοί του: «τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ εἶπεν· ἴδου ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου· ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, αὐτός μου ἀδελφός καὶ ἀδελφὴ καὶ μήτηρ ἐστίν». Σημαίνει, τάχα, ἡ συμβολικὴ αὐτὴ σκηνὴ ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔπαψε ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη ν' ἀναγνωρίζει τὴ μητέρα του; Ἄν εἶχε πάψει νὰ τὴν ἀναγνωρίζει, ποῖο νόημα θὰ εἶχε ἡ ὑπέροχη σκηνὴ πού σημειώθηκε πρὶν πεῖ τις δυὸ τελευταῖες ἐπίγειες λέξεις του, τίς λέξεις «διψῶ» καὶ «τετέλεσται»; Γιατὶ παραμερίζει ὁ Ἀντρέ Ζίντ μὲ μιὰ σοφιστικὴ ἐρμηνεία τὴ σκηνὴ αὐτή; Ἄ Ἰησοῦς οὖν ἰδὼν τὴν μητέρα καὶ τὸν μαθητὴν παρεστῶτα ὄν ἡγάπα, λέγει τῇ μητρί· γύναι, ἴδε ὁ υἱός σου. Εἶτα λέγει τῷ μαθητῇ· ἴδε ἡ μήτηρ σου». Τὴν ὥρα ἐκείνη πού ἡ ἐπίγεια ὑπόστασις τοῦ Ἰησοῦ ἐφθάνε στὸ τέρμα της, ὁ Ἐσταυρωμένος

ζήτησε νὰ ἐνώσει τὰ δύο πιὸ ἀγαπημένα του πρόσωπα: τὴ μητέρα του καὶ τὸν Ἰωάννη. Κι ἄς πρόχωρήσω πρὸς πέρα: ὁ Ἰησοῦς δὲν εἶπε μόνο — καὶ ὁ Ἀντρέ Ζιντ κάνει ἄσχημα ποῦ ἀπομονώνει τὶς σχετικὰς ρήσεις τοῦ Ἰησοῦ — ὅτι ὁποῖος ἀπαρνηθεῖ καὶ ἐγκαταλείπει, γιὰ τ' ὄνομά του, τοὺς οἰκείους του, θὰ ἀμειφθεῖ, ἀλλὰ, σὲ ἄλλη εὐκαιρία, πρόσθεσε καὶ τὴ φράση: «εἰ τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ». Τὸ νόημα, λοιπόν, τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ εἶναι βαθύτερο ἀπ' ὅ,τι τὸ εἶδε ὁ Ζιντ. "Ὅποῖος μπορεῖ ν' ἀπαρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἄς ἀπαρνηθεῖ καὶ τοὺς οἰκείους του. Ὅποῖος μπορεῖ νὰ διαλύσει κάθε δεσμὸ μὲ τὸν ἑαυτό του, αὐτὸς ἄς προχωρήσει καὶ στὴ διάλυση κάθε δεσμοῦ μὲ τὴν οἰκογένειά του. Γιὰ ὅποιον δὲ μπορεῖ νὰ φθάσει στὴν ἀπόλυτη ἀπάρνηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ὑπάρχουν ἄλλες φράσεις τοῦ Ἰησοῦ ποῦ δὲν ἀπαιτοῦν νὰ ἐγκαταλείψουμε ὅπωςδήποτε καὶ νὰ μὴν ἀγαπᾶμε διόλου τοὺς οἰκείους μας, ἀλλὰ ποῦ λένε μόνο νὰ μὴ τοὺς ἀγαπᾶμε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἀγαπᾶμε τὸν Ἰησοῦ, δηλαδὴ τὴν ἀλήθεια: «Ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστιν μου ἄξιος· καὶ ὁ φιλῶν υἱὸν ἢ θυγατέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστιν μου ἄξιος». Ὁ Ἀντρέ Ζιντ — νέος ἄλλωστε ἀκόμα, ὅταν ἔγραφε τὸ σημεῖωμά του «Χριστιανικὴ ἠθικὴ» ποῦ ἔχει περιληφθεῖ στὸ «Ἡμερολόγιό» του — ὑπερβάλλει (εἶναι κοινὴ ἡ τάση τῶν λογοτεχνῶν, ἀπὸ τὴ γενεά του κ' ἐδῶθε, νὰ ὑπερβάλλουν), ἐνῶ ὁ Παῦλος ἤξερε ποῦ βρίσκεται τὸ σημεῖο τῆς ἰσορροπίας. Σωστὴ εἶναι, βέβαια, καὶ ὠραία ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀντρέ Ζιντ ὅτι ὁ Ἰησοῦς, μὲ τὶς ἐκφράσεις του, ἀποδλέπει στὴν «ἀπεριόριστη διεύρυνση τοῦ ἀντικείμενου τῆς ἀγάπης», ἀλλὰ ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ προσθήκη ὅτι ἡ διεύρυνση αὐτὴ εἶναι μόνο τότε δυνατὴ «ὅταν ἀρνηθεῖ κανένας τὴν οἰκογένειαν». Εἶναι κρίμα ὅτι τὰ ὠραιότερα πνεύματα στὸν αἰῶνα μας ἐπιζητοῦν τὴν πρωτοτυπία τους στὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν παραδοξολογίαν, χωρὶς νάναί καὶ σ' αὐτὸ πρωτότυπα, ὅπως ἦταν τουλάχιστον ὁ Μπωντελαῖρ ἢ ὁ Νίτσε.

Ὁ καθένας εἶναι, λοιπόν, πλησίον μου. Γιὰ νὰ γίνω, ὅμως, ἱκανὸς νὰ θεωρήσω καὶ τὸν ἀνώνυμο πλησίον μου, πρέπει νὰ αἰσθάνομαι πλησίον μου καὶ τὸν ὄρατὸ καὶ τὸν ἀπτό, τοὺς οἰκείους μου ἢ τοὺς φίλους. Δὲν πρέπει νὰ σταματήσω στὸ σημεῖο αὐτό· ἀλλὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ξεκινήσω ἀπ' αὐτό. Κι' ἀφοῦ ξεκινήσω ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦτο, πρέπει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν

ώρατό και τὸ γνωστό, νὰ αισθανθῶ πλησίον μου καὶ τὸν ἀγνωστο. Ὁ πόνος καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἀγνωστου πρέπει νάναί, κι' αὐτός, πόνος καὶ θάνατος δικός μου. Δὲν ξέρω ἂν μπορῶ, ὡς ἄνθρωπος, νὰ φθάσω ὡς ἐκεῖ. Ξέρω, ὅμως, ὅτι πρέπει νὰ τὸ ἐπιδιώξω. Γιατί, τάχα, πρέπει νὰ τὸ ἐπιδιώξω;

Ἡ ἀπάντησή μου παραμερίζει τὴν ἀντιθετικὴ σκέψη τοῦ Ἄντρε Ζιτ καὶ πάει στὴ σύνθεση. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν οἰκεῖο ἢ τὸ φίλο μου πρέπει νάναί μιὰ ἄσκηση γιὰ τὴν ἀγάπη μου πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, πρὸς τὸν ἀγνωστο ποὺ δὲν εἶναι οἰκεῖος ἢ φίλος μου. Κι' αὐτὸ γιὰ χατήρι κι' αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ οἰκεῖου ἢ φίλου μου. Ἄν ἡ φιλία μου δὲν εἶναι μιὰ τέτοια ἄσκηση, τότε μειώνω τὸν ἴδιο τὸ φίλο μου. Τὸν κατεβάζω στὸ ἐπίπεδο ἐκεῖνο, ὅπου ὁ φίλος μου γίνεται ἀπλὸ ἀντικείμενο τῆς ἀρεσκείας μου. Στὸ πρόσωπο τῶν μαθητῶν του, ὁ Ἰησοῦς ἔβλεπε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἔστειλε νὰ βροῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ἰησοῦς, πρὶν πάει νὰ προὔπαντήσῃ τοὺς δημίους του, τὴν ὥρα ποὺ ἡ ἀγάπη του γιὰ τοὺς μαθητὲς του εἶχε ἐγγίσει τὸν ἴδιο τὸν οὐρανό, λέει στὸν Πατέρα του: «καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον, καὶ γὰρ ἀπέστειλα αὐτοὺς εἰς τὸν κόσμον». Ναί, σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμο τοὺς ἔστειλε, σ' ὅλα τὰ ἔθνη, τοὺς ἔστειλε νὰ βροῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἀγνωστους, τοὺς ἄπιστους, τοὺς πονεμένους, τοὺς ἄρρωστους, τοὺς φτωχοὺς, τοὺς παραπεταμένους. Πλησίον τοὺς ἔπρεπε νάναί ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς. Ἀλλὰ ποῖος ἀπ' ὅσους τολμοῦν σήμερα νὰ λένε ὅτι «ἡγούονται», αἰσθάνεται τὸ χρέος αὐτό; Ὁ Ἰησοῦς δὲν εἶχε τολμήσει νὰ πεί τὸν ἑαυτό του «ἡγούμενος». «Ὁ μείζων ἐν ὑμῖν γινέσθω ὡς ὁ νεώτερος, καὶ ὁ ἡγούμενος ὡς ὁ διακονῶν. . . Ἐγὼ δὲ ἐν μέσῳ ὑμῶν εἰμι ὡς ὁ διακονῶν», εἶπε ὁ Ἰησοῦς στοὺς μαθητὲς του τὴν ὥρα τοῦ μυστικοῦ δείπνου. Καὶ ὁ Ἰησοῦς ποὺ δὲν τολμοῦσε νὰ πεί τὸν ἑαυτό του «ἡγούμενος», αἰσθάνθηκε τὴν εὐθύνη γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, εἶδε στὸ πρόσωπο τῶν μαθητῶν του ὅλους τοὺς ἀγνωστους.

8.—Ἡ ἐποχὴ μας χρειάζεται πίστη, χρειάζεται τὸ Θεό, τὸν κοῦ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπάρχοντα, ὅπως εἶπε ὁ Παῦλος μιλώντας στὸν Ἄρειο Πάγο. Καὶ πρόσθεσε ὁ Παῦλος: «ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν». Κι' ὅταν πονᾶμε, μέσα στὸ Θεὸ πονᾶμε· κι' ὅταν ἀγαπᾶμε, μέσα του ἀγαπᾶμε· κι' ὅταν πεθαίνουμε, μέσα του πεθαίνουμε, μέσ' στὴν

ἀληθινή ζωὴ πεθαίνουμε. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι πολὺ μεγάλη, εἶναι μεγαλύτερη καὶ πιὸ δυναμικὴ ἀπὸ τὸ πιὸ μεγάλο καὶ δυναμικώτερο φέμα, εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ὅλα τὰ φέματα ποὺ ἔχουν συγκλονίσει καὶ ἀναστατώσει τὸν κόσμον. Ὡς τώρα, τὸν κόσμον τὸν ἔχουν συγκλονίσει μεγάλα φέματα. Εἶναι καιρὸς νὰ τὸν συγκλονίσει ἡ μεγάλη ἀλήθεια, ἡ ἀπαλή, ἡ ἀθόρυβη, ἡ ἀνείπωτη. Εἶναι καιρὸς — γιὰτὶ οἱ καιροὶ ἐγίναν πολὺ δύσκολοι — νὰ ἐπιχειρηθῆι τὸ πιὸ δύσκολο ἀπ' ὅλα, νὰ ἐπιχειρήσουν οἱ ἄνθρωποι νὰ πιστέψουν πάλι. Τὸ πιὸ δύσκολο εἶναι καὶ τὸ πιὸ εὐκόλο. Εἶν' εὐκόλο, εὐκολώτατο, νὰ ἰδεῖς μπροστά σου, ἀρκεῖ ν' ἀνοίξεις τὰ μάτια σου. Ἄν εἶναι δύσκολο νὰ τ' ἀνοίξεις, προπάντων ὅταν ὁ ὕπνος εἶναι βαρὺς στὰ βαρεῖα κλίματα τῆς ἐπαχθῆς μας, τίποτα δὲν εἶναι πιὸ εὐκόλο ἀπὸ τὸ νὰ ἰδεῖς ἀφοῦ τ' ἀνοίξεις. Καὶ τί θὰ ἰδεῖς; Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φωτᾶς. Ἡ ἐρώτησι, στὸ χῶρον τῆς μεγάλης ἀλήθειας, εἶναι πειρασμὸς. Ἡ ὄρασι δὲ θέτει ἐρωτήματα στὴ θεὰ ποὺ ἀνοίγει ἐμπρὸς τῆς. Ἔτσι καὶ ἡ ὄρασι τῆς ψυχῆς ἀγκαλιάζει τὴ θεὰ αὐτόματα καὶ ἄμεσα, ταυτίζεται μαζί τῆς, γίνεται ἓνα πράγμα μὲ τὸ ἄπειρο τοπίο, μὲ τὸ Θεό. Ἡ πίστις εἶναι ἡ ὄρασι τῆς ψυχῆς. Εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν παιδιῶν καὶ ἡ δύναμη τῶν ὄριμων ἀνθρώπων. Τὰ παιδιὰ βρῖσκονται, ἀπὸ φυσικὴ ἀδυναμία ἢ ἀπὸ πρόσφατη καὶ νωπὴ πείρα γνωριμιᾶς μὲ τὸ ἀπόλυτο ἄγνωστο, πλησιέστερα στὸ Θεό. Γιὰτὶ, τάχα, ἡ ἐγκόσμια πείρα μας, ἡ δεμένη σὲ τόσα ἀσήμαντα καὶ ἐφήμερα, εἶναι σημαντικώτερη ἀπὸ τὴν πείρα τῆς ψυχῆς πρὶν ἐνωθῆι μὲ τὸ σῶμα, πρὶν γεννηθῶμε; Καὶ γιὰτὶ ἡ ἐγκόσμια πείρα μας εἶναι, τάχα, πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὴν πείρα ποὺ θ' ἀποκτήσει ἡ ψυχὴ μας μετὰ τὸ θάνατο;

Ἄπὸ τὴν παιδικὴν μας ἡλικίαν, ὅταν ἔχουμε γίνει ὄριμοι ἄνθρωποι, μᾶς χωρίζει ἓνα ἄπειρο. Ἐνῶ ὡς παιδιὰ — στὸ διάστημα ἐκεῖνο τῆς ζωῆς ποὺ χωρίζει τὸ νήπιον ἀπὸ τὸν ἔφηβον — εἴχαμε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μας (ἀδιάφορον ἂν λογικὴ ἢ ἄλογη), ὡς ὄριμοι ἄνθρωποι, ἀντὶ νὰ κάνουμε συνειδητότερον ὅτι ἦταν συνειδητὸ μὲς' στὸ παιδί, χάνουμε τὴ συνείδηση, ἀκόμα καὶ τὴ μηχανικὴ ἀνάμνηση, τῶν πιὸ πολλῶν πραγμάτων ποὺ εἴχαμε συνειδητοποιήσει μέσα μας ὡς παιδιὰ. Θυμόμαστε ἐλάχιστον ἀπ' ὅσα ζήσαμε στὴν παιδικὴν μας ἡλικίαν, καὶ νοσταλγοῦμε κάπου - κάπου (οἱ ποιητικὲς ψυχὲς νοσταλγοῦν, μάλιστα, ἀδιάκοπα) τὸ ἄγνωστο, αὐτὸν τὸν «ἄλλον» κόσμον, ποὺ μέσα του

ζούσε τὸ παιδί. Μήπως ζεῖ τὸ παιδί στ' ἀλήθεια μέσα σ' ἓναν ἄλλον κόσμο καὶ ὄχι σὲ τούτον; Δὲν ξέρω ἂν ἡ ἀπόστασή μας ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ παιδιοῦ εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν κόσμο τοῦ παιδιοῦ καὶ στὸν κόσμο ποὺ μέσα του «ζούσε» ἡ ψυχὴ πρὶν γεννηθεῖ τὸ παιδί. Κι' ἀφοῦ δὲν τὸ ξέρω αὐτὸ, δικαιολογημένος εἶμαι νὰ διατυπώσω καὶ τὴν ἀκόλουθη σκέψη: "Ὅπως ὁ ὄριμος ἄνθρωπος, νοσταλγώντας τὸν ἀγνωστὸ ἢ θολὸν κόσμο τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, δὲ νοσταλγεῖ κάτι τὸ ἀνύπαρκτο, γιὰ τὸ παιδί καὶ ὁ κόσμος του ἀποτελοῦν μιὰν ἀναμφισβήτητη πραγματικότητα, ἔτσι καὶ τὸ παιδί, ὅταν πιστεύει καὶ φαντάζεται καὶ νοσταλγεῖ ὅσα γιὰ μᾶς εἶναι ἀσύλληπτα καὶ ἀπίστευτα, δὲ στρέφεται σὲ κάτι ἀνύπαρκτο, ἀλλὰ ζεῖ μέσα του, ἴσως, τὰ θολὰ ὑπολείμματα τῶν παραστάσεων ἑνὸς ἄλλου κόσμου ποὺ μέσα του ζούσε ἡ ψυχὴ του πρὶν γεννηθεῖ. Ναι, τὸ παιδί εἶναι πλησιέστερα στὸ Θεό. "Ἔτσι, πλησιέστερα στὸ Θεό, ἴσως ἀκόμα πλησιέστερα, εἶναι κι' ὁ ἐτοιμοθάνατος. Ποιὸς ξέρεי τί ἀρχίζει νὰ βλέπει πρὶν κλείσουν τὰ μάτια του! Καὶ ποιὸς ξέρει τί βλέπει, ὅταν ἔχουν πιὰ κλείσει τὰ μάτια του! Ὅσο, ἂν εἶναι πλησιέστερα στὸ Θεὸ τὸ παιδί καὶ ὁ ἐτοιμοθάνατος ποὺ ἡ πίστη τους εἶναι ἀδυναμία, ἢ τὸ μεταφυσικὸ τους ὄραμα κάτι ἀναπότρεπτο, πολὺ πλησιέστερα κι' ἀπὸ τοὺς δυὸ εἶναι ὁ ὄριμος ἄνθρωπος, ὅταν πιστεύει, γιὰ τὴν ἢ πίστη τοῦ ὄριμου εἶναι δύναμη καὶ ἡ μεταφυσικὴ του ἐμπειρία ἀπόφαση καὶ θέληση δική του, κατόρθωμα τοῦ πνεύματός του.

9.—Ἡ ἐποχὴ μας χρειάζεται πίστη. Κ' ἡ πίστη εἶναι μπροστά μας, κάπου πλάι μας, ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας. Χτυπάει τὴν πόρτα τῆς ψυχῆς μας. Γιατί δὲν τῆς ἀνοίγουμε νὰ μπεῖ; Γιατί δὲν ἀκούμε τὸ χτύπο τῆς; Μήπως γιὰ εἶμαστε δυνατοὶ καὶ δὲν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ τὸν ἀκούσουμε; Μήπως εἶμαστε δυνατότεροι ἀπὸ τὸ θάνατο, ἀπὸ τὸν πόνο, ἀπὸ τὴν ἀγάπη;

Ναι, ἴσως εἶμαστε δυνατότεροι. Ἴσως, ἡ ἐπιστήμη, οἱ δημοκρατικὲς ἐλευθερίες, ἡ κεφαλαιοκρατία, ὁ κομμουνισμός, ἡ σύγχρονη τεχνικὴ, μᾶς ἔκαμαν δυνατότερους ἀπὸ τὸ θάνατο, ἀπὸ τὸν πόνο, ἀπὸ τὴν ἀγάπη. Ποιὸς, ὅμως, τὸ σκέπτεται αὐτὸ; Ὅποιος μπορέσει νὰ τὸ σκεφθεῖ, θὰ πάψει τὴν ἴδια τὴ στιγμή νὰ τὸ σκέπτεται. Τὸ κακὸ εἶναι, ἀκριβῶς, ὅτι δὲν τὸ σκέπτονται οἱ ἄνθρωποι. Ἀφίνουν νὰ ὑπάρχει μέσ' στὴν ψυχὴ τους τὸ κενό, χωρὶς νὰ τὸ ζοῦν οὔτε αὐτὸ ὑπεύθυνα. "Ἄν μπορούσαν νὰ

φθάσουν στη βέβηλη σκέψη ότι είναι δυνατότεροι από το θάνατο, από τον πόνο, από την αγάπη, τότε θα τρόμαζαν μπροστά στην παράλογη αυτή συνέπεια του κενού που υπάρχει μέσα τους, και περνώντας από μια κρίση ιερής αδυναμίας θα γίνονταν αρκετά δυνατοί, τόσο όσο θα χρειαζόταν για ν' αναγνωρίσουν ότι είναι πολύ πιο αδύνατοι από το θάνατο, από τον πόνο, από την αγάπη. Και τότε θάνοιγαν την πόρτα της ψυχής τους. Κι' από την πόρτα που θάνοιγαν, θάμπαινε απαλά και αθόρυβα ή πίστη μέσα τους. Θάμπαινε ο Ίησους που κουράστηκε κρούοντας τη θύρα· θάμπαινε και θα δειπνούσε μαζί τους.

10.— Κι' αποκλείεται, τάχα, ν' αποφασίσουν οί άνθρωποι να ζήσουν υπεύθυνα το φοβερό κενό που υπάρχει μέσα τους; Αποκλείεται, τάχα, να περάσουν από μια κρίση ιερής αδυναμίας και να αισθανθούν, ύστερα, τη δύναμη ν' ακούσουν το χτύπο έξω από την πόρτα της ψυχής τους;

"Αν ξεκινούσα από την υπόθεση ότι αποκλείεται να τον ακούσουν, δε θα είχα το δικαίωμα να γράψω το βιβλίο τούτο. "Αν αποφάσισα να το γράψω, τ' αποφάσισα γιατί πιστεύω ότι οί άνθρωποι, χωρίς να ξέρουν τί τους λείπει, θέλουν, ωστόσο, να προετοιμάσουν την ψυχή τους για να υποδεχθεί τὰ γεγονότα που έρχονται. Ξέρουν ή διαισθάνονται ότι τὰ γεγονότα που έρχονται είναι πολύ κρίσιμα, ίσως και φοβερά. Τί τους απομένει να μάθουν ή να διαισθανθούν; Κάτι ελάχιστο πού, ωστόσο, μπορεί να γίνει μεγάλο για την ψυχή τους. **Ἀν ἄ μ ε σ α σ τ ἂ ἔ ρ χ ὄ μ ε ν α ὑ π ἄ ρ χ ε ι κ α ἰ ὁ ἔ ρ χ ὄ μ ε ν ο ς.** Ὁ αἰώνια Ἐρχόμενος. «Ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος». "Αν τὰ γεγονότα που έρχονται είναι κρίσιμα και φοβερά, ὁ Ἐρχόμενος είναι πράος και απαλός. Χτυπάει τὴ θύρα τους τόσο ἡμερα και διακριτικὰ πού δὲν τὸν ἀκούνε. Ὡστόσο, μπορούν να τὸν ἀκούσουν. Θα τὸν ἀκούσουν σήμερα λίγοι, αὔριο περισσότεροι. Και θα τοῦ ἀνοίξουν τὴ θύρα για να μπει. Και θα δειπνήσει μαζί τους.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

* *Μακάριος* σ. 30, 37, 29.

* *Μάριος* σ. 68.

* *Μαθαίος, Μέγας* σ. 132, 133, 137.

* *Μιμίλος Παύλος, Μίμικος* σ. 111.

* *Μίχαιλ (Einstein)* σ. 39, 47, 79, 86, 88, 91 - 96, 102, 197, 201.

* *Μισχίλος* σ. 6.

* *Μίσραχος* σ. 67, 70.

* *Μιζανδρος, Μέγας* σ. 4, 6, 11, 12, 37, 121, 183, 187.

* *Μικροβύδης* σ. 6.

* *Μίλιπος* σ. 138, 139.

* *Μινδράς, Απίσταλος* σ. 41.

* *Μινίβας* σ. 6, 187, 198.

* *Μιντιόχος δ' Γ'* σ. 4.

* *Μιντωτικός Ηθός* σ. 27, 29.

* *Μίριος* σ. 123.

* *Μισακίδης* σ. 6.

* *Μισασατέλης* σ. 7, 10, 11, 39, 42, 83, 102, 115, 148.

* *Μισσανός* σ. 11, 19, 20.

* *Μισσηίδης* σ. 39.

* *Μιτίλας* σ. 67, 68, 73, 71, 139.

* *Μίτροκάνης* σ. 40, 67, 131, 138 - 140, 155.

* *Μιρβίλος Σεβήρος* σ. 29.

* *Μόγκερ (Richard Wagner)* σ. 181.

* *Μοδοΐλας (ή Τοΐλας)* σ. 35.

* *Μολέρη (Valéry)* σ. 62.

* *Μολντέκ Ρουσσώ (Waldceek Rousseau)* σ. 182.

* *Μοσάκος δ' Β', Βοσκίμπονέτος* σ. 36.

* *Μοσάκος, Μέγας* σ. 40, 137, 138.

* *Μοσασάκιος* σ. 35, 74.

* *Μολλομάνος, καρδινάλιος* σ. 148.

* *Μονέδικτος, Άγιος* σ. 35, 140.

* *Μονέδικτος δ' Θ', Πάπας* σ. 141.

* *Μορλαϊν (Paul Verlaine)* σ. 171.

* *Μορόφλος του Κλουβόν* σ. 146.

* *Μοργίλιος* σ. 11.

* *Μοροβίλιος* σ. 30.

* *Μοσάμπος* σ. 36.

* *Μολταίρος (Voltaire)* σ. 176.

* *Μομακάτος, αρχιεπίσκοπος Μαργιτιάς* σ. 35.

* *Μοσδάς* σ. 12, 174 - 176.

* *Μύρον (Lord Byron)* σ. 97, 98.

* *Μυλίριος* σ. 29, 30.

* *Μυλάτος (Galileo Galilei)* σ. 54, 63, 148, 149, 150.

* *Μυλιμυρός* σ. 66.

* *Μυζέριχος* σ. 139.

* *Μυόγκι (C. G. Jung)* σ. 162.

* *Μυόσον (George Gamow)* σ. 200.

* *Μυόμπελς (Goebbels)* σ. 182, 184.

* *Μυόρινγκ (Goering)* σ. 182.

* *Μυόττε (Goethe)* σ. 62, 88, 159, 160.

* *Μυλάδοτον (Gladstone)* σ. 188.

* *Μυρέκο* σ. 140.

* *Μυόττλ (F. L. Whipple)* σ. 201.

* *Μυκλιέλιμος δ' Β', της Γερμανίας* σ. 182.

* *Μυόρογοουορθ (Wordsworth)* σ. 159, 161.

* *Μυγγόριος δ' Α', Πάπας* σ. 140.

* *Μυγγόριος δ' Β', Πάπας* σ. 35.

* *Μυγγόριος δ' Ζ', Πάπας* σ. 141.

* *Μυγγόριος δ' Ναζιανζηνός* σ. 49, 133, 137, 145.

* *Μυγγόριος δ' Νύσσης* σ. 40, 138.

* *Μάντης (Dante)* σ. 62, 125, 171.

* *Μαρτίος δ' Γ'* σ. 187.

* *Μαρβίος (Charles Darwin)* σ. 83.

* *Μαυθό* σ. 2, 36, 37.

* *Μημόκριτος* σ. 39.

* *Μιογένης δ' Κενικός* σ. 13.

Διογένης ὁ Λαέρτιος σ. 105.

Διόδωρος ὁ Σικελιώτης σ. 11.

Διοκλήτριος σ. 28 - 30, 67, 110.

Δίων Κόσμος σ. 19, 20, 21.

Δίων ὁ Χρυσόστομος σ. 20.

Δορυμεινός σ. 27.

*Εκχαρτ (Meister Eckhart) σ. 143, 152, 153, 171, 175, 176.

*Ελισ (T. N. Eliot) σ. 62.

*Εμπειρίκισμός σ. 101.

*Εμπιρίσμος (Hume) σ. 53.

*Ενγκελς (Engels) σ. 12, 31.

*Επίκουρος σ. 10, 15, 21, 103, 111.

*Επίστημος σ. 15, 20.

Επίδοξοι αὐτοκράτορα σ. 137.

Επίκουρος σ. 42, 91.

Εὐκρατίδης σ. 10.

Εὐρυκλής σ. 131.

Ζάουερμπρουχ (Sauerbruch) σ. 163, 182.

Ζήνων, αὐτοκράτορα σ. 135.

Ζίτα (André Gide) σ. 216, 223 - 225.

*Ηλιογράφος σ. 20, 28.

*Ηράκλειος σ. 38.

*Ηράκλειτος σ. 9, 10, 13, 125, 186, 215.

*Ηρόδοτος σ. 12, 72.

*Ηρόδοτος σ. 7.

*Ηούσος σ. 2.

Θαλής ὁ Μιλήσιος σ. 13, 121, 122.

Θεοδόσιος ὁ Β' σ. 134.

Θεοδόσιος ὁ Μέγας σ. 151.

Θενόδοχος ὁ Α' σ. 73.

Θωμάς ὁ Ἀκινάτος (Thomas d'Aquino) σ. 149, 154.

Θωμάς, Ἀπόστολος σ. 218.

*Τάμβλιχος σ. 17.

*Τυκόσ σ. 36.

*Τελειότης σ. 2, 3.

*Τεργίσιος σ. 2, 3, 5.

*Τερζάντιος σ. 40.

*Τηροῦς Χριστός σ. 20, 23 - 26, 31, 36 - 38, 41, 44, 45, 116, 118, 128 - 130, 132 - 136, 140, 141, 143, 152, 154 - 158, 160, 161, 167, 169 - 171, 173 - 178, 207, 210 - 212, 214 - 218.

*Τιντορέτιος ὁ Γ' - Πάπας σ. 143 - 145.

*Τουλιανός σ. 32, 40, 137.

*Τουλιανός Κρίστος, σ. 31, 36, 37, 60, 198.

*Τουστικινός σ. 41.

*Τουστινός, Εὐαγγελιστής, σ. 52, 172, 177, 205, 210, 224.

*Τουστινός, ὁ Χριστολόγος σ. 40, 143, 137, 155.

*Τουστινός σ. 43.

Καγιὼ (Cailaux) σ. 182.

Καλβίνος (Calvin) σ. 141 - 143, 145.

Καλγούλας σ. 27.

Κάντ (Immanuel Kant) σ. 61, 91, 102, 103, 115 - 117.

Κάριγλ (Carlyle) σ. 160.

Καρνίγυ (Andrew Carnegie) σ. 188.

Κάρολος ὁ Α', τῆς Ἀγγλίας σ. 129, 155.

Κάρολος Μπίρκελλος σ. 35.

Κάρολος ὁ Μέγας σ. 35, 41.

Καρτέσιος ἢ Ντεκάρτ (Descartes) σ. 52, 102, 150, 151, 173, 171.

Κάρλςβιργκ (Graf Arthur Keyserling) σ. 166, 167, 174, 176.

Κίβης σ. 9.

Κέπλερ (Kepler) σ. 34, 148 - 150.

Κιόρσον σ. 40, 41, 105, 111.

Κίρκεγκαρντ (Kierkegaard) σ. 137 - 150, 212, 213.

Κλάβιος, Χριστολόγος (Clavius) σ. 148.

Κλαύδιος, αὐτοκράτορα σ. 172.

Κλαυθένης σ. 39.

Κλεμανσὸς (Clemenceau) σ. 189.

Κλόβης ὁ Α' σ. 31, 69.

Κολόμβος, Χριστολόγος σ. 185, 186.

Κομφούκιος σ. 17.

Κόντ (Auguste Comte) σ. 80.

Κοντινὸν (Condillac) σ. 53.

Κοπέρνικος (Copernicus) σ. 88, 148.

Κρομότιος Κάρολος σ. 172.

Κρότιος σ. 31.

Κρόμγουελ (Oliver Cromwell) σ. 129, 145, 154, 155.

Κύριλλος σ. .

Κύριλλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας σ. 132 - 135, 145.

Κωνσταντῖνος ὁ Β', ὁ Ἰσαβέρος σ. 136.

Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας σ. 28, 30 - 32, 67, 133, 137.

Κωνσταντῖνος σ. 30.

Λαβοουαζιέ (Lavoisier) σ. 160.

Λαμηνναί (Lamennais) σ. 177, 237.

Λάιμπνιτς (Leibnitz) σ. 52.

- Λεονάρδ ο. 12, 13, 121.
 Λεονάρδο (abbé Lemaitre) σ. 200.
 Λεονάρδο ντὸ Βίντσι (Leonardo da Vinci) σ. 54.
 Λέων Α', Πάπας σ. 139.
 Λέων Γ', ὁ Ἰσπανός σ. 134.
 Λέων Γ', Πάπας σ. 35.
 Λέων Θ', Πάπας σ. 138.
 Λεονίδης σ. 30, 31.
 Λογγίνος σ. 19.
 Λογγόλο Ἰγνατίος (Ignatius Loyola) σ. 141, 142.
 Λουδοβίκος ὁ Θ', τῆς Γαλλίας σ. 146.
 Λούθηρος (Martin Luther) σ. 141 - 144, 148.
 Λουκρήτιος σ. 15, 21, 111, 112.
 Λουκόβρος σ. 7.
 Λόρενς Ἐδουάρδος (Th. E. Lawrence) σ. 212.
 Λόρενς Ντάρντ Χέρμερς (D. H. Lawrence) σ. 202, 205.
 Μάθθας (Matthias) σ. 192, 193, 195.
 Μάρι σ. 138.
 Μανίλιος σ. 111.
 Μάξγουελ (Maxwell) σ. 84.
 Μαξέντιος σ. 30, 31.
 Μαξιμιανός σ. 30.
 Μαξιμίνος σ. 30, 31.
 Μαξιμίνος ὁ Θράξ σ. 28.
 Μαρία ἡ Μαγδαληνή σ. 172.
 Μαρκία σ. 172.
 Μάρκος Ἀδράκιος σ. 15, 16, 26 - 28, 30, 31, 72, 111 - 113, 123, 146, 156, 172.
 Μάρκος, ἐπαγγελιστής σ. 177.
 Μάρξ (Karl Marx) σ. 49 - 51, 54 - 57, 118, 188, 207, 219.
 Μάρξ (Arthur March) σ. 81, 87, 88, 90.
 Μάστερλινκ (Maeterlinck) σ. 107, 108.
 Μενασθίνης σ. 11.
 Μεθόδιος σ. 36.
 Μίλ (James Stuart Mill) σ. 114, 124.
 Μίρως σ. 7.
 Μιχαήλ Ἄγγελος (Michelangelo Buonarroti) σ. 99, 102.
 Μιχαήλ ὁ Κρητολόγος σ. 135.
 Μονταίνος (Montaigne) σ. 111, 112.
 Μοντεσκιέ (Montesquieu) σ. 21.
 Μόργαν (J. Pierpont Morgan) σ. 188.
 Μπότσε Ἰάκωβος (Jakob Boehme) σ. 130, 152 - 154.
 Μπαλζάκ (Honoré de Balzac) σ. 215, 216.
 Μπαρνέλ (Lancelotti Barnett) σ. 96, 201.
 Μπένθουμ (Bentham) σ. 114, 124.
 Μπενζά (Julien Benoit) σ. 202, 205.
 Μπερνάρ (Claude Bernard) σ. 80.
 Μπεργσόν (Henri Bergson) σ. 83, 109.
 Μπίσμαρκ (Bismark) σ. 187, 189.
 Μπλίικ (William Blake) σ. 103, 152.
 Μπόλτσμμαν (Boltzmann) σ. 90.
 Μπουσσνέ (Bossuet) σ. 150, 212.
 Μπουσσνέ (Giordano Bruno) σ. 63.
 Μπουτελαίρ (Baudelaire) σ. 221, 224.
 Μωάμεθ σ. 36 - 38.
 Μωριάκ (Fr. Mauriac) σ. 204.
 Μωυσής σ. 36, 218, 222.
 Ναβουχοδονόσορ σ. 40.
 Ναπολιόν Βοναπάρτης σ. 6, 121, 183, 187, 199.
 Νιρσής σ. 35.
 Νιρβός σ. 27.
 Νέρων σ. 25 - 27.
 Νεοτόμος, Ηεροδότου Κωνιότος σ. 132 - 135.
 Νεύτων (Newton) σ. 39, 47, 52 - 54, 73, 81.
 Νικόλαος ὁ Α', Πάπας σ. 135.
 Νίτσε (Nietzsche) σ. 118, 119, 162, 167, 170, 204, 223, 224.
 Ντολμπερτ (D'Alembert) σ. 83, 91.
 Ντεκάρτ ἡ Καρτεσιός (Descartes) σ. 52, 102, 150, 151, 173, 174.
 Ντιντερό (Diderot) σ. 91.
 Ντιραβί (Disraeli) σ. 187.
 Ντοστογιέφσκυ (Dostojewski) σ. 169, 170, 207.
 Ντόρερ (Albrecht Dürer) σ. 143.
 Ξενοφών σ. 72.
 Ὀδαιναθός σ. 66.
 Ὀδυσσεύς σ. 176.
 Ὀκταβιανός, Αὔγουστος σ. 27, 36, 172.
 Ὀμηρος σ. 7, 62.
 Ὀράσιος σ. 110, 111.
 Ουάιτς σ. 137.
 Ουάιτν (Oscar Wilde) σ. 159 - 161, 171.
 Ουάλλεριανός σ. 66.
 Ουάτ (Watt) σ. 54.
 Ουίγκω (Victor Hugo) σ. 62, 221, 222.
 Ουίλλεμ (John Wycliffe) σ. 143.
 Παλμερστον (Palmerston) σ. 187.

Παραίτος σ. 15.
Παρακελσός (Paracelsus) σ. 102, 102.
Παρμενίδης σ. 106.
Πασκάλι (Pascal) σ. 129, 132, 135.
Παύλος, Ἀπόστολος σ. 25, 32, 31, 114, 130, 132, 138 - 140, 143, 154, 157, 212, 213, 217, 223 - 225.
Πλάτων σ. 139.
Περγαῖος σ. 111.
Πέτρος, Ἀπόστολος σ. 139, 111.
Πήνοκ (Pitagor) σ. 61, 62.
Πίνδαρος σ. 62.
Πλάτη (Platon, Γράφον) σ. 61.
Πλάτων Γ, 8, 10, 11, 16, 18, 46, 105, 110.
Πλάτων ὁ νεώτερος, σ. 29.
Πλάτωνος σ. 7, 11.
Πλωτίνος σ. 16 - 19.
Πλούταρχος, γραμματεὺς Κλαυδίου σ. 172.
Πορφυρίου σ. 16, 17, 19.
Πουανκαρέ (R. Poincaré) σ. 182.
Πουλίχερ σ. 131.
Πρόδικος σ. 72.
Πρόκιος σ. 17, 18.
Προτίμος, παιδαγωγὸς Ἀλεξανδρείας, σ. 135.
Πυθαγόρας, ἄστρονόμος σ. 88, 146.
Πυθαγόρας ὁ Α', σ. 4.
Πυθαγόρας σ. 11.
Πύρρος σ. 11.

Ράιτφορντ (Rutherford) σ. 39, 82.
Ρίλκε (Rainer Maria Rilke) σ. 56, 62, 109, 110, 152, 217, 218.
Ριχιέλι (Richelieu) σ. 187.
Ροδεσπιέρρος (Rodespierres) σ. 53.
Ρόζενμπεργκ (Rosenberg) σ. 162, 181.
Ρόκφελλερ (John Rockefeller) σ. 188.
Ροζβέλτ Θεόδωρος (Th. Roosevelt) σ. 187.
Ροζβέλτ Φραγκλίνος (Fr. Roosevelt) σ. 197.

Σαίξπηρ (Shakespeare) σ. 62.
Σαζόνωφ (Sazonov) σ. 182.
Σαπόνης ὁ Α', σ. 66.
Σατωμπριάν Ἀλφράντος ντε, (Alphonse de Chateaubriant) σ. 216.
Σβέντνμποργκ (Swedenborg) σ. 220, 221.
Σεβαστιανός, ἅγιος σ. 140.
Σέλλερ (Shelley) σ. 12.
Σερένας σ. 111, 172.
Σιλέσιος (Angelus Silesius) σ. 152.
Σματίας σ. 8, 9, 105.
Σματιανὸς ὁ Ἀφρικανός, ὁ πρεσβύτερος, σ. 187.

Σλάιχ (Carl Ludwig Schleich) σ. 162, 163.
Σόλων σ. 7, 39.
Σοπενχάουερ (Arthur Schopenhauer) σ. 81, 103, 105 - 107, 110, 174 - 176.
Σουητόνας σ. 26.
Σπάρτακος σ. 37, 207.
Σπένγκελ (Oswald Spengler) σ. 182.
Σπένσερ (Herbert Spencer) σ. 123, 124.
Σπινόζα (Spinoza) σ. 102, 116, 173, 220, 221.
Στάλιν (Stalin) σ. 207.
Στράβων, σ. 4, 7, 11.
Σύλλας σ. 4.
Σουερίους σ. 8 - 10, 24, 25, 72, 195, 147.
Σουμέρ (Chaumette) σ. 53.

Τίτατος σ. 26, 66, 70.
Τιβέριος σ. 172.
Τίτο οργατόρχης (Tito) σ. 190.
Τόλμαν (R. C. Tolman) σ. 201.
Τοπίλας (ή Βαδοβίλας) σ. 35.
Τραϊανός σ. 27, 29.
Τσάμπερλαντ Ἰωσήφ (Joseph Chamberlain) σ. 181.
Τουγιτε Νάν σ. 183.
Τσούτσαϊ (Winston Churchill) σ. 189.

*Υπατία σ. 183.

Φαίφαρ (Fairfax) σ. 129.
Φαύστα σ. 31.
Φαουστίν σ. 31.
Φενετόν (Fénelon) σ. 150.
Φήλιξ ὁ Β', Πάπας, σ. 135, 139.
Φίλιππος, ἀπόστολος σ. 41.
Φέυερμπαχ (Ludwig Feuerbach) σ. 219, 220.
Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης, ἅγιος, σ. 108, 144, 145, 161, 175, 176.
Φρόνιος, Παιδαγωγὸς σ. 41, 185.

Χάξλεϊ (Thomas Henry Huxley) σ. 83.
Χάουπμαν (Gerhardt Hauptmann) σ. 119.
Χάρβεϊ (William Harvey) σ. 171.
Χεϊλων σ. 13.
Χίτλερ (Hitler) σ. 73, 74, 181, 183 - 185, 188, 189, 198, 193, 207, 209.
Χόλμπακ (Holdbach) σ. 83.
Χόμης (Thomas Hobbes) σ. 150, 187.
Χορ; Ἰωάννης (Hue) σ. 141.
Ἐργιάνης, σ. 158.

Ε.Σ.Ζ.Ε.Σ.Κ.Ε.Ι.Ι
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

«Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ»
ΤΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1952
ΣΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ «ΠΥΡΣΟΣ» Α. Ε.

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006